



ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ  
“ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”  
ФАКУЛТЕТ ПО МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

KONSTANTIN PRES LAVSKY UNIVERSITY OF SHUMEN  
FACULTY OF MATHEMATICS AND COMPUTER SCIENCE



НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ  
С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ

„ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ И  
УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ“ 2024  
СБОРНИК НАУЧНИ ТРУДОВЕ

SCIENTIFIC CONFERENCE  
WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION

„ECONOMIC SCIENCES AND  
SUSTAINABLE EDUCATION“ 2024  
CONFERENCE PROCEEDINGS

ШУМЕН  
SHUMEN

2024

**ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП К. ПРЕСЛАВСКИ“  
ФАКУЛТЕТ ПО МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА**

**KONSTANTIN PRESLAVSKY UNIVERSITY OF SHUMEN  
FACULTY OF MATHEMATICS AND COMPUTER SCIENCE**

---

**НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ  
„ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ“ 2024  
СБОРНИК НАУЧНИ ТРУДОВЕ**

**SCIENTIFIC CONFERENCE  
WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION  
„ECONOMIC SCIENCES AND SUSTAINABLE EDUCATION“ 2024  
CONFERENCE PROCEEDINGS**

ТЕМАТИЧНИ СЕКЦИИ

THEMATIC SECTIONS

ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ –  
ВЪЗМОЖНОСТИ И  
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

ECONOMIC SCIENCES -  
OPPORTUNITIES AND  
CHALLENGES

УСТОЙЧИВОСТ И УСТОЙЧИВО  
ОБРАЗОВАНИЕ

SUSTAINABILITY AND  
SUSTAINABLE EDUCATION

**Ш У М Е Н**

**2024**

Настоящият сборник съдържа научни доклади, изнесени на проведената през май 2024 година в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ научна конференция с международно участие „ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ. Докладите съдържат резултатите от научните изследвания на преподаватели, докторанти, специалисти и студенти от Шуменския университет, други учебни заведения и организации. Конференцията е частично финансирана от проект РД-08-138/02.02.2024г. на Шуменски университет.

*Публикуваните материали са рецензирани. Авторите носят отговорност за съдържанието на материалите, изразените мнения, използваните данни, цитираните източници и езиковото оформление на текстовете.*

This volume contains the reports presented on the International Scientific Conference „ECONOMIC SCIENCES AND SUSTAINABLE EDUCATION“ held at Konstantin Preslavsky University of Shumen in May 2024. The reports contain the results of the research of lecturers, PhD students, specialists and undergraduate students at Konstantin Preslavsky University of Shumen, other Higher Education Institutions and organizations. The conference was partially supported by project RD-08-138/02.02.2024.

*The published materials are peer-reviewed. The authors are responsible for the content of the materials, the opinions expressed, the data used, the cited sources and the language layout of the texts.*

**РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:**

Доц. д.н. Румяна Златева, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ – *председател*

Проф. д.н. Наталия Павлова, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Доц. д-р Деница Загорчева, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Проф. д. ик. н. Елена Мищенко, Тамбовски държавен технически университет, Русия

Доц. д-р Павлина Димитрова, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Доц. д-р Красимир Харизанов, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Доц. д-р Ингрида Шаркиунайте, Вилнюски университет, Литва

Доц. д-р Али Балканлъ, Истанбулски университет, Турция

**EDITORIAL BOARD:**

Assoc. Prof. Rumyana Zlateva, Dr. Habil, Konstantin Preslavsky University of Shumen – *Chairman*

Prof. Nataliya Pavlova, Dr. Habil, Konstantin Preslavsky University of Shumen

Prof. Dr. Denitsa Zagorcheva, PhD Konstantin Preslavsky University of Shumen

Prof. Elena Mishchenko, Dr. Habil, Tambov State Technical University, Russia

Assoc. Prof. Pavlina Dimitrova, PhD, Konstantin Preslavsky University of Shumen

Assoc. Prof. Krasimir Harizanov, PhD, Konstantin Preslavsky University of Shumen

Assoc. Prof. Ingrida Sharkiunaite, PhD, Vilnius University, Lithuania

Assoc. Prof. Ali Balkanli, PhD, Istanbul University, Turkey

Техническо оформление и дизайн: д-р Ралица Янева

© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“

Konstantin Preslavsky University Press

ISBN 978 - 619 -201- 794 - 1

# **ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ**

**НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ С МЕЖДУНАРОДНО  
УЧАСТИЕ**

**ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ  
И  
УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ  
2024**

# THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY FACTOR -ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PROBLEM OF THE UNEMPLOYMENT IN THE WORLD ECONOMY<sup>1</sup>

ALI O. BALKANLI

**ABSTRACT:** *While the world of economics is carried from classical economics to neoclassical economics and neo-liberal economics, the world economy has moved from the crawling period to the mastering period at the fabricated-serial production process. In today's world, there is the consumer group who has reached a certain degree of saturation in the face of sophisticated production. Moreover, in this process, while it is important for consumers to direct their incomes at the point of maximizing consumption to choose consumer goods, at the point of maximizing profit for producers, there is necessity of increasing the density of technology in products and production processes. In such a process, how the position of the workforce develops and employment is an important issue in the world economy. In this context, we focused on the unemployment and labor conditions by trying to examine both of them under the changing world economy conditions.*

**KEYWORDS:** *Technology Factor, Artificial Intelligence, Unemployment, World Economy*

**JEL:** *F02, F20, C40, E24, O40*

## Introduction

In economic relations, according to capital and enterprise factors, the weakness of labor conditions is generally a well-known reality.

Moreover, when the numerical dimension of the workforce is considered, the labor force constitutes the majority of the people in a society, and the conditions and employment of the workforce are in the interest and target areas of the political power of the relevant societies. From this point of view, it is clear in every society that governments see increasing the employment of the workforce as an important goal. This goal is not wrong because when viewed socially, there is a social belief that the economy is improving or worsening in the country due to influence of political power, according to level of employment. This is one of the reasons behind the importance of political power to employment because people's belief is a vote for political powers in a national election.

According to capital and enterprise factors, labor differs from the other factors in that it directly expresses hand and brain effort in the production.

Although the enterprise factor participates in the production activity close to the labor factor, the position of it is still different from that of the labor force. This difference also manifests clearly itself in terms of its share of the production. Because, whatever definition is defined, the enterprise, who directs and manages to the production, is at the forefront at the process of production.

This leadership of enterprise in the production follows capital under the responsibility of which it participates. As a result, in a production relation, the position of labor is to be occupied, and when viewed from this dimension, it deserves pre-declared wages in reference to the prices / prices of the labor market. In determining the value of this share it receives from the production play an important role factors that determine its own presentation, and at the other side, the labor-demand. It can be said that the labor force's position in the production, its level of demand, and its value (wage) must be influenced by many factors. Especially, national and

---

<sup>1</sup>This paper is (partially) supported by Scientific Research Grant №ПД-08-144/02.02.2024 "Mathematical Models and Economic Research for Sustainable Development" of Konstantin Preslavsky University of Shumen.

international economy conditions are other factors on labor employment, wages, and workplace conditions

It is clear that global economic conditions affect and change the employment and wage conditions of the workforce. At this point, this article examines how the position and employment of the workforce are develop in the global economic conditions.

### **The Relation between Economic Growth and Employment**

In the 1960s, Arthur Okun argued in economics theory that there was a clear relationship between the economic growth and the unemployment, which was defined as the Okun Law. The Law on Okun, which reveals the relationship between the rate of economic growth and the level of employment at the individual level, predicts that the growth of production depends on the amount of labor used in production.

The Economic growth refers to the change in production from one period to the next, which based on labor, capital, natural resources and enterprise efficiency, and with the support of technological development.

We must say that technological development is very important for economic growth. Because technological developments impact all production factors. So we must focus on technological development for economic growth and also for economic development.

The increase in production is a source of the consumption and prosperity of the society. In this sense, it is not only a phenomenon that takes a place spontaneously but it is also a fact cared by the public administrations, which are the institutional power of social structure as Rostow emphasized in his work, namely, "The Five Steps of Economic Growth". Contemporary economists equiped and developed the classical view of production in terms of population, technology, entrepreneurship and the support of Keynes' income theory, while the variables of economic growth in the classical theory of production were based on constant assumptions [30].

Production factors and their factorial quantities are determinants of the production amount under the classical assumptions such as labor, soil homogeneity in the production function that we can show as the basic classical relation  $Y = F(K, L, t)$  [29]. This is a classic interpretation, and here the production technique, the production technology has a special precaution in terms of the factors of the production.

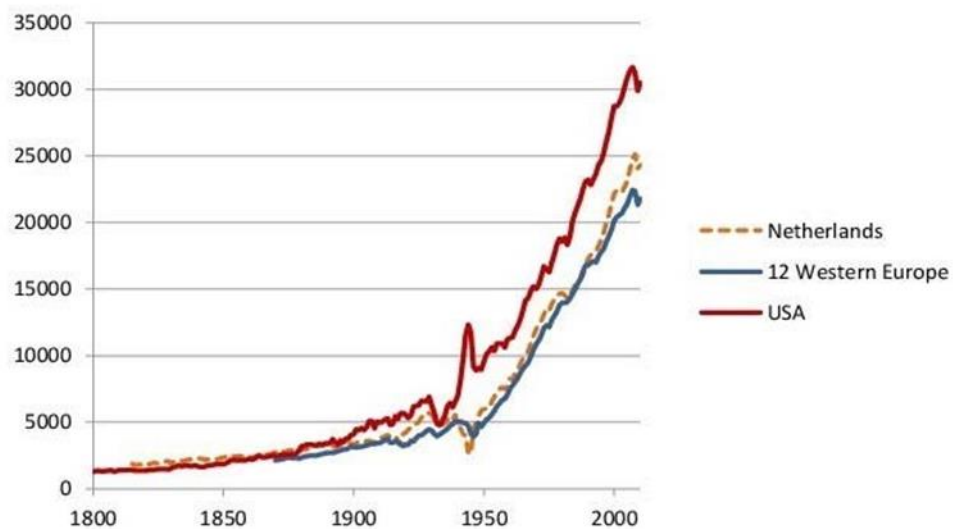
According to Solow,  $Q$  refers to the amount of the production  $Q$  in the production function expressed as  $Q = F(K, L, t)$ ,  $K$ ,  $L$ , and  $t$  is denoted as capital, labor factor, and the time, respectively, at which the production technique can be changed [32]. In general, the production technology, which can be seen as the relationship among the production factors involved in the production and the production volume, is the product obtained at a certain time from certain sources [Gökçen, 1987: 162]. This definition is a resultoriented definition and it must be detailed. The machinery and equipment used in conjunction with the goods produced are in the technology description, in additon, the ability of labor and management, and socio-cultural and psychological presence of the society can be involved in the technology concept [15].

At the development process of the world economy, the period until 1950 is the period when the production was done in the classic production function formula and the technical knowledge (production technology of technical development) was accepted a great extent. After the 1950s, the environment changed by the world economy refers to a period in which technical information in production begins to be questioned ("Techno-science in which technology and sciences come together") [2].

This period is a period that Taylorism, Fordism, Post-Fordism are practised. The period from the 1950s to the 2000s is a period in which technology in production is a development of production. This period has manifested itself as an extraordinary production growth and income increase in the world economy. As it is seen in the Figure 1 that the global economic growth spurred by the 1900-1950 time-span of production growth, and especially after the 1950s, there

is a big rising in the growth of the world economy. This period, the second half of the 20th century, is a period of German and Austrian immigrant scientists's (A.Einstein, L. Szilard and others) activity period [2] and the post-WW II period. In this period, there are great developments, inventions in electronics and the other sectors, and these developments affected the growth rates of the world economy. Thus, in the 2000s, developments in the production and the product technology are not tramontane progresses for the world economy.

It should be noted that the production technique, which is the simplest expression of the production of technology, involves even the training of the workforce [32]. In a narrow sense, production technology refers to all the possible production techniques in the production process. When it comes to the production technology in a broad sense, a more complex and detailed concept is emphasized. Essentially, technology is not just a process of getting a simple product, but it is also about the value of society and society, and it involves building a complex and complex one. In the process of understanding technology creation, there is a need to consider the society and the culture developed within technology. This will also help to explain why technology can function more in some regions in the capitalist economic system. In fact, it is also necessary to emphasize that the "techno-science" phenomenon, which started in the 1950s, expresses the coming together of technology and science. Essentially, techno-science constitutes the mode of co-existence of all sciences with technology [2], and after the 1950s, the developments in the production dimension of the world economy are the productive reflection of the synergies there.



**Figure 1: The National Income per Capita in the World Developed Countries, 1800-2000 Years**

Source: Usanov,A. and Chivot,E., “The European Labor Market And Technology: Employment, Inequality, And Productivity The Hague Centre For Strategic Studies And Tno”, [https://www.hcss.nl/sites/default/files/files/reports/SC\\_The\\_European\\_labor\\_market\\_and\\_technology\\_employment,\\_inequality,\\_and\\_productivity.pdf](https://www.hcss.nl/sites/default/files/files/reports/SC_The_European_labor_market_and_technology_employment,_inequality,_and_productivity.pdf) , s.17.(Eriřim:26.03.2018). (Above-line 1: Netherland, Middle-line 2 : 12 West Europe Countries, Bottom line 3: USA)(05.03.208/17.04.2018).

Production technology, which means to re-organize all production factors in production in the present world, is related to the increase of production and together with the production technique applied in the production process determines how much production factor is used in production [29]. An innovation that emerges in the production technique is obviously influencing the production processes as well as affecting the production quantities. This case has shifted to a different dimension in the 1980s, with the support of changing technology in the world economy. In the 1990s, as the global economic conditions developed with the support

of technology, changing technology transformed the production techniques. The questions here are how the unemployment rate in the world economy has evolved as a result of changing production technology and how the labor force's production position has developed. In order to be able to identify this, it is necessary to show that how the goods, factor markets, and the employment-unemployment of the workforce develop in the world economy.

### **The Development of the Goods and Factor Markets from the 1990s to the 2000s and Technology Effect**

It should be noted here that the term labor is essentially the sum of the employed and unemployed, and the rate of unemployment constitutes the proportion of the unemployed to the workforce [7]. In fact, increase in the relationship between technology and production mentioned above must be a process in which both R. Solow emphasizes on the theoretical plane and the world economy lives after the 1970s. Even when we think of a neutral technological change, we faced with an increase in production after technological change [31].

In general, technology defined as machinery and equipment developed from scientific information applications, or information state / content related to the transformation of resources into products. The creation of a new technology has two dimensions: the first one is the invention and the second one is the innovation. The invention involves the shaping of scientific principles and processes. The innovation is the direct application of this information in the profit direction [37].

Especially when electronic world changes in the 1970s are examined, it is seen that major revolutions have been experienced in the field of inventions. In the 1950s, the world community began using electrical-electronic devices that developed in the 1940s and the 1950s, in support of explorations from the previous century. The discovering of transistor in 1947 has been an important development, which is the pioneer of today's electronic world, which means the entry into the silicon-originated world. Because of the pre-existing situation, primitive-looking machines built with hundreds of thousands of vacuum lamps have left their place to more functional, smaller, smarter devices together with the discovery of the transistor [34].

The success of silicon-based devices and production tools has begun to manifest itself towards the end of the 1970s. Following these developments in the 1940s, the discovery of a computer processor, being a transistor-based product, came to the end of the 1970s. With the development of the computer processor, the production processes have redefined. This development has brought about differences in the theory of economics, in relation to the production of labor-capital.

As B. Kolodziejczyk points out, these developments, which manifested themselves in particular with nanotechnology, have brought about major changes in product construction, which could have been the subject of miniaturization and cost reductions [24]. While the labor-capital relationship has changed in production at the one side, the other changes have manifested itself in the field of products at the other side.

While these developments enable rapid transformation of knowledge, culture, production, and globalization of markets, new forms of production have emerged in support of the compulsive effect of competition [5], and technology efficiency has come to the forefront in production processes. Furthermore, of course, in this logic, there is an expected negative development in the process of production changes about labor associated with wages and employment. Therefore, when we foresightedly define the position of labor today, it is necessary to add it to the account. Technology is complementary to the workforce in the production or a temporary (substitutionary), labor-saving function to replace the workforce [37].

Indeed, it can be seen from a medieval point of view that while the electronic industry has been developing after the 1980s (the last quarter of the 20th century), the use of the internet



has become a widespread in support of developing electronic and computer technology and transition to electronic capitalism has been exhibited [13].

With these developments, the world economy has moved beyond the old economic conditions into new economic conditions. In the influence of both numerical and qualitative change, the humankind is accessible to work, products, services and education by means of electronic network, easier and with lower costs. Of course, such knowledge-based changes are not going to be rapid (instead of traditional capital-based assets), but gradually passing [13]. Moreover, at the pioneering / leadership of this change is take part mainly, capital and enterprise.

The network effect supported by computer systems and the internet in today's capitalist markets are moving to forward of limits, to markets in terms of access / transportation, lowering the input costs, and both increasing the mobility of trade and its speed [13]. This situation has also manifested itself in terms of the production scale.

While the world economy has shaped itself in the process of production from the Taylorism to the Fordism, it has moved to a mastery period from the period of crawling of serial and standardized production in production [2]. With these changes, the production processes carried to the Post-Fordist production towards the end of the 1970's, with the support of the development of electronic and computer systems [4].

Together with this shift, the production facilities are able to produce multiple products on the same production line at the same time, with the support of labor saving machines, and quickly limit or increase their production quantities without imposing a huge cost. In support of the technological development of electronic and computer systems, production processes that use more capital instruments and more or less qualified labor force have described the production facilities of the new century.

This condition account for the difficult market conditions for workers, especially the value increase in the 21st century qualified labor power market, the value decrease of the unqualified labor power on the market, and a market-based job insecurity, etc. It can be said that the labor power conditions/rights have decreased in the increasingly competitive environment of the world economy even though governments and international organizations have been making effective efforts to protect the rights of the workforce in the global economic conditions [23, 36].

The possibility of the global companies to be freely dispersed to the global geography has reduced the bargaining power of trade unions [1]. In fact, the problem here is the overlap (choose problem) between the (legal) efforts to protect the social rights of the workforce and the freedom of the markets [33]. This essentially means more work (free trade) and better job (legal protection) choice [16].

Especially the developments in the field of electronics have changed and this change transformed the production dimension of the world economy and indirectly the consumption dimension in an extraordinary way. For example, the discovery of "Graphene" in the 2000s brought about significant improvements in "2-D electronics" and later in the discovery of "memristors" in which organic electronics and resistor and memory circuits were brought together. Another indicator of significance of these developments is that in 2010, Andrei Geim and Konstantin Novoselov [24] awarded the Nobel Prize for Physics to the Swedish Academy of Sciences for the Graphene research. They show not only the change experienced in production technology, but also in product technology. At this point, one of the most asked questions in today's world economy is the level of interaction that will arise weakening the position of the worker in the business world in the age of information processing that is developing with the developing electronics [10].

## **The Long-term Development of Employment in the World Economy**

The period after World War II, which is called the Golden Age of capitalism, is a period in which the national states and the national economies dominate. However, the current period is a transnational period in the economic, social, and political arena. What Karl Polanyi predicted at the beginning of this period was that the irregular market mechanisms would inevitably lead to the world becoming a "world market". The neo-liberal orientation put into practice at the end of the 1980s is precisely the result of this. Thus, the capitalism has entered into a period of great dynamism, liberating "savage-animal spirits" on the financial markets, and in the process, it has entered into serious threats to the gains achieved earlier in the western workers [25].

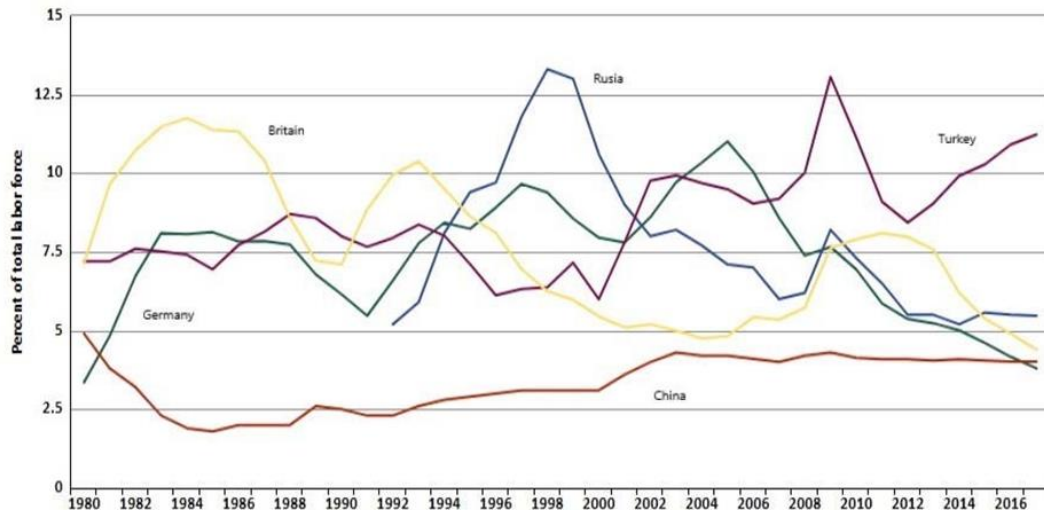
On the one hand, particularly in the influence of automation with the more efficient involvement of computers in the production, while the labor saving production techniques have increased, the production position of the workforce in the world economy has decreased considerably. This situation is shown in the United States of America for the period between 1984 and 2007, by Bessen's study in 2007. According to Bessen's study, during this period, computer use was associated with 3% average annual job loss in manufacturing and 1% annual job gain elsewhere [6]. In the same way, Ebenstein and his friends's study in 2015 shows the increase in unemployment and the low labor use of the workforce coming from the use of computers and automation [37]. However, these changes is not clear for all studies.

On the other hand, in the study published by Graetz and Michaels in 2015, during the period between 1993 and 2007, transport equipment, chemical industry, and metal industries were examined in 17 countries by using the International Robot Federation data (2012). There is no impact on the employment (in terms of reducing working hours), a change in the composition of employment at the process using of robots in the production (and automation). However, instead of unskilled labor force, there is a shift in favor of skilled labor in the production. This means that the benefits from robot use and automation are shared with the workforce [37].

In the following years (in 1982), Wassily Leontief was more pessimistic about the phenomenon of the technological unemployment, pointed out by John Maynard Keynes in 1930, that in time the computers would take the place of white-collar workers and that new industries could not be over- cultivated in the labor supply [9]. It can be said that this thought is not unjustified in certain frame. Even so, even when looking backwards from the present, it seems that computers are able to do a lot of work, even in seemingly nonroutine tasks. According to a prediction made in 2013, it is anticipated that in the following decades, in the areas of transportation and logistics, office and management support, manufacturing, construction, sales and services, where 7 percent of total employment can be done by computers in the United States [9]. Similar study was also undertaken by the World Bank in 2016, and similar risks for the workforce were anticipated [9].

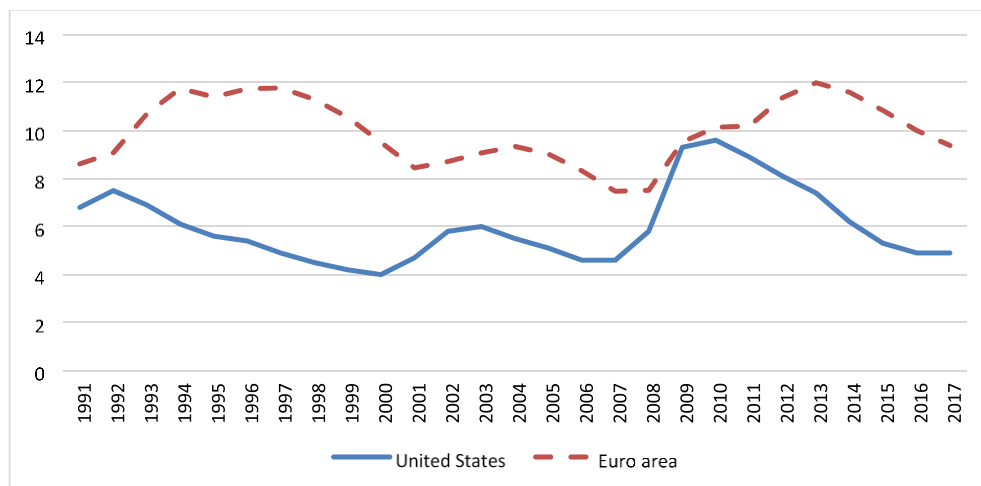
It is an evident that the developments in electronics and information processing technologies seem to reduce the production power of workforce in this century according to the past century in the world economy. However, this reduction in the labor power applies to the average and standard labor force. It is clear that the same comment can not be said for the educated-skilled and technologically equipped labor force [28]. In this regard, Acemoglu and Restrepo's research shows for the US economy for the period between 1980 and 2007 that close to half of the total employment growth from 1980 to 2007 (17.5% and 8.8% respectively) is employed new job titles-related to new technology tasks [9]. Hence, it can be considered that in the 2000s, under the influence of the development of technology-electronic, the standard and low-skilled workforce could experience employment problems, but the skillful, educated-qualified workforce demands will increase positively. In particular, the fact that there is no

increase in unemployment rates in the world economy generally supports this situation. The Work-Vacancy Hypothesis, which attaches particular importance to the trained-labor in the labor demand, confirms this [28].



**Figure 2: The Development of Unemployment in the World Economy (Selected Countries, the Period between 1980 and 2016)**

Source: <https://knoema.com/atlas/Germany/Unemploymentrate?compareTo=DE,CN,RU,TR,GB&action=export&gadget=indicator-preview-host-verilerinden-derlenerek-olusturulmustur>. (08.04.2017).



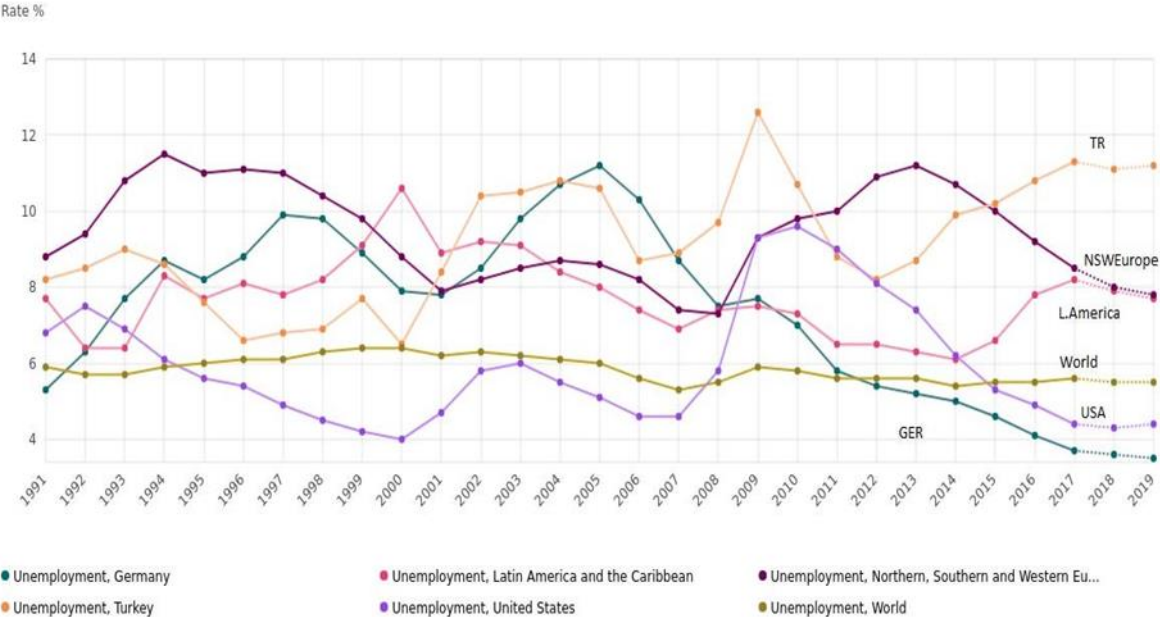
**Figure 3: The Unemployment, total (% of total labor force), U.S.A. and Euro Area, (1991-2017)**

Source: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=US-XC> (17.04.2018)

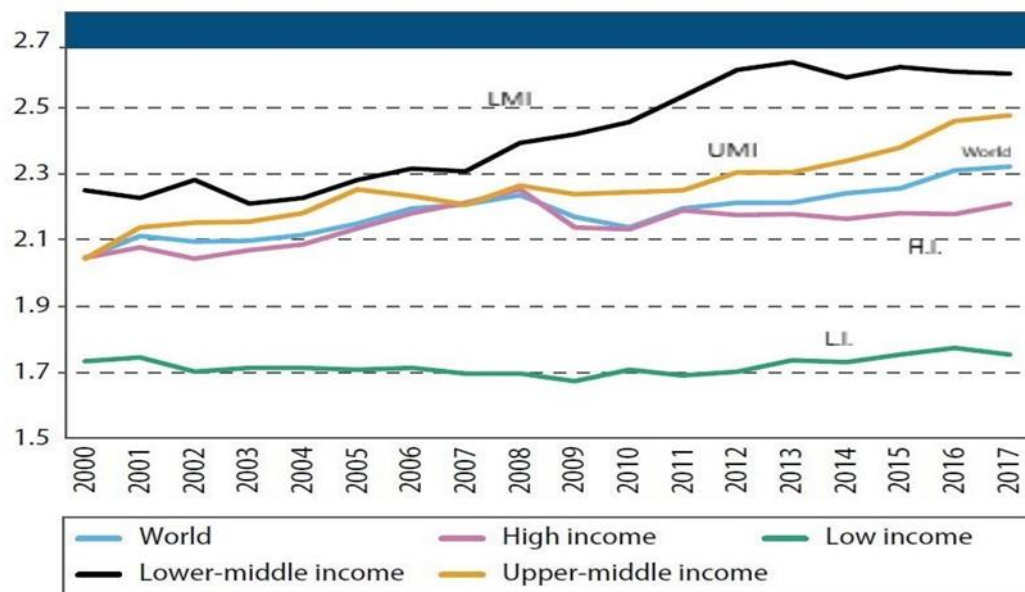
The 1980s and especially the 1990s represent a special period in which the world economy has changed its shape towards the globalization. In this period, economies and activities globalized [16]. The period, when the world economy becomes a "global economy", is the time when technology is ahead, instead of labor in the world economy. Moreover, under the influence of increasing international competition together with the new order, a new business order, technology effect has begun to emerge [5]. Developments in the labor force employment under the changing world economy conditions must also be important data to show the improvements that the labor force has experienced in this century. In this context, the developments of the labor force from the 1990s to the 2000s will be significant to be able to analyze the effects of the labor force in this period. The contemporary outlook for the labor

force employment in the world economy, the unemployment is not experiencing proportionally tragic increases; on the contrary, it is declining. It is amazing because the unemployment is expected to increase especially with the use of technology and automation in the production. However, this development has not occurred in general, except some countries. For example, while the unemployment has increased in European Union countries during this period, the unemployment rates have been decreased moderately throughout the world. However, these data do not indicate that a power in the production of the labor does not weaken. Especially, on the one hand, temporary work position and temporary work agencies increased dramatically in this period and this development means that the workforce condition's weakness. Of course, on the other hand, the temporary workforce is causing an increase in the demand for the labor due to the flexibility is not to be denied [17].

At the other side, after the 1990s, when the world economy transformed, it was clear that the flexibility of the workforce was crucial to providing competitiveness, efficiency and effectiveness for the international companies and the temporary workforce for this flexibility has included this capability [8]. It is seen in the 1990s in Britain and in several countries that the Temporary Business Companies started to increase rapidly [26]. For instance, in 2002, 12% of the total workforce in the OECD countries was made up of the temporary workers [8]. At the other side, “across the world, young people are faced with specific challenges when transitioning to work and they are much more likely to be in insecure, short-term or informal employment, with more than three-quarters of working youth in informal jobs that lack social protection and entail a substantial wage penalty. As a result, 160 million working youth worldwide live in poverty” (UN, 2018) and ratio of youth -to- total-unemployment rates by income level shows (Figure 5) there is a negative tendency for all income groups .



**Figure 4: The Global World Unemployment Trends, (2007-2017)**  
 Source: Derived from www.ilo.gov datas, (4/15/2018).

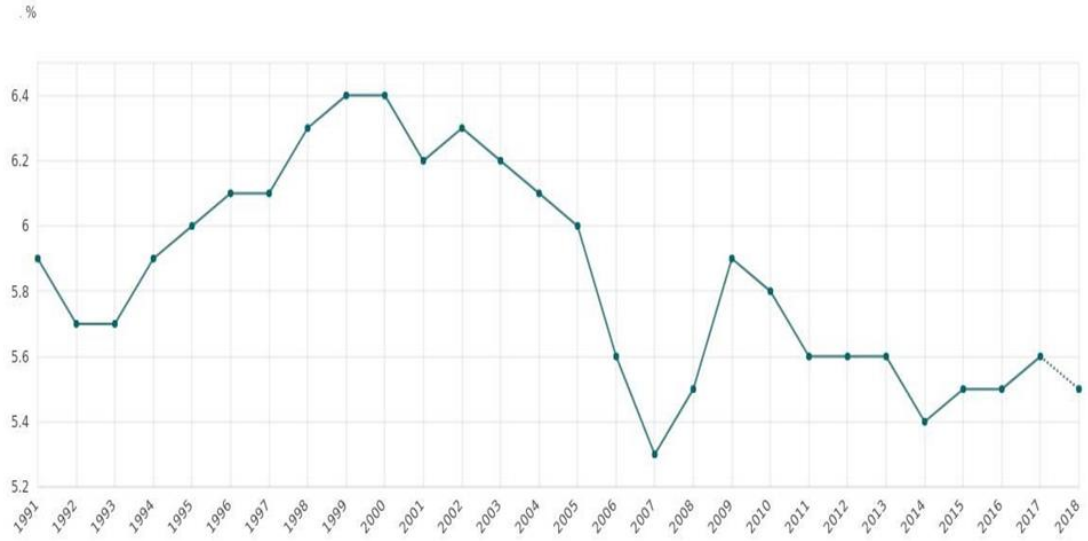


**Figure 5: Ratio of Youth -to- total-unemployment rates by income level**

Source: From ILO database, [https://www.un.org/development/desa/dpad/wpcontent/uploads/sites/45/wesp\\_mb111fig2.png](https://www.un.org/development/desa/dpad/wpcontent/uploads/sites/45/wesp_mb111fig2.png) (10.04.2018)

In the United States, the unemployment rate was 7.1% in 1980, 6.2% in 1987, 6.8% in 1991, 5.6% in 1995, and 4.0% in 2000, 4.7% in 2001, 5.8% in 2002, 6.0% in 2003, 5.5% in 2004 and 5.1% in 2005. The unemployment rate of the United States decreased to 4.6% in 2006. It rose from 5.8% in 2008 to 9.3% in 2009 under the impact of the current economic and financial crisis and to 9.6% in 2010. These years are the years in which the effect of the crisis spread to other countries in the world economy. The unemployment rate of the United States which fell to 8.9% in 2011, dropped to 8.1% in 2012 and the rate was 7.4% in 2013 and 6.2% in 2014 (www.infoplease.com, 08.04.2017). The unemployment rate, which fell to 5.3% in 2015, continued to decline in the following years, reaching 4.9% in 2016 and 4.4% in 2017 (www.databls.gov, 08.04.2018).

These data show that in the global economy conditions, the unemployment rates in the U.S. exceeded a decline trend, not an increase, except the crisis years. In Germany, the unemployment rate was 3.8% in 1980, 9.3% in 1985, 10.4% in 1995, and 13% in 2005. These data show that Germany's unemployment rate increased at the beginning of the globalization process in the world economy. In the 1980s, high trends in the unemployment rate entered a downward trend in 2006 and onwards. So much so that the unemployment rate, which was 12% in 2006, followed a declining trend over time and dropped to 8.6% in 2010, 6.8% in 2016, and 6.3% in 2017.



**Figure 6: Development of the Unemployment Rate in the World Economy (1991-2018)**

Source: [\*\*Table 1\*\*  
\*\*GDP Growth and Unemployment Rates in World Economy by Selected Countries, \(1980-2017\)\*\*](http://www.ilo.org/wesodata/?chart=Z2VuZGVyPVsiVG90YWwiXSZ1bml0PSJSYXRliZzZWN0b3I9WyJbmR1c3RyeSIsIlNlcnpY2VzIiwiaWwQWdyaWN1bHR1cmUiXSZ5ZWZyRnJvbT0xOTkwJmluY29tZT1bXSZp mRpY2F0b3I9WyJ1bmVtcGxveW11bnQiXSZzdGF0dXM9WyJUb3RhbCJdJnJlZ2lrbj1bIldvemxkIl0mY2 91bnRyeT1bXSZ5ZWZyVG89MjAxOCZ2aWV3Rm9ybWF0PSJDaGFydCImYWdlPVsiQWdlMTVwbHVz Il0mbGFuZ3VhZ2U9ImVuIlg%3D%3D. (09.04.2018).</a></p>
</div>
<div data-bbox=)

Yıllar	ABD		Almanya		Rusya		Türkiye		Çin		Arjantin	
	GR	UR	GR	UR	GR	UR	GR	UR	GR	UR	GR	UR
1980	- 0.2	7.1	1.3	3.8	-	-	- 0.8	7.2	7.9	4.9	0.7	3.0
1985	4.2	7.2	2.2	9.3	-	-	4.3	6.9	13.5	1.8	- 7.0	6.3
1990	1.9	5.6	5.7	7.2	- 8.7*	12.1**	9.3	8.0	3.9	2.5	- 1.3	7.6
1995	2.7	5.6	1.8	10.4	- 4.1	9.4	7.2	7.6	11.0	2.9	- 2.8	18.9
1999	4.7	4.2	1.5	11.7	3.2	12.4	- 5	6.6	7	3.1	- 3.4	16.1
2000	4.1	4.0	3,2	10.7	6.3	10.5	6	5.6	8.4	3.1	- 0.8	17.1
2001	1.0	4.7	1.8	10.3	5.1	8.0	- 6.0	7.2	8.3	3.6	- 4.4	19.2
2002	1.8	5.8	0.4	10.8	4.2	7.9	7.8	9.0	9.1	4.0	- 10.9	22.5
2003	2.8	6.0	- 0.1	11.6	7.3	7.9	5.8	9.1	9.1	4.3	8.8	17.3
2004	3.8	5.5	1.7	11.7	6.7	8.5	8.2	8.9	10.1	4.2	8.3	13.6
2005	3.3	5.1	0.9	13.0	6.4	8.3	7.4	9.5	11.3	4.2	9.2	11.6
2006	2.7	4.6	2.7	12.0	6.7	7.6	5.3	9.0	12.7	4.1	8.5	10.2

2007	1.8	4.6	2.5	10.1	8.1	6.0	4.5	9.2	14.2	4.0	8.7	8.5
2008	- 0.3	5.8	1	8.7	5.6	6.2	1.1	10.0	9.6	4.2	6.8	7.9
2009	- 2.8	9.3	- 4.7	9.1	- 7.9	8.3	- 4.7	13.0	9.2	4.3	0.9	8.7
2010	2.5	9.6	3.5	8.6	4.0	7.3	8.2	11.1	10.6	4.1	7.5	7.8
2011	1.6	8.9	3.1	7.9	4.3	6.5	8.5	9.1	9.5	4.1	8.9	7.2
2012	2.2	8.1	0.7	7.6	3.4	5.5	2.6	8.4	7.9	4.1	1.9	7.2
2013	1.7	7.4	0.5	7.7	1.3	5.5	3.8	9.0	7.8	4.1	3.5	7.1
2014	2.6	6.2	1.9	7.5	0.7	5.2	5.2	9.9	7.3	4.1	- 2.5	7.3
2015	2.9	5.3	1.5	7.1	- 2.8	5.6	6.1	10.3	6.9	4.1	2.6	-
2016	1.5	4.9	1.7	6.8	- 0.6	5.5	2.9	10.9	6.7	4.0	- 2.2	8.5
2017	2.9	4.4	2.1	6.3	1.8	5.3	5.1	10.9	6.8	4.0	2.5	8.1

**Source:** [https://knoema.com/atlas/Russian- Federation/Real- GDP- growth/www.indexmundi.com /g/g.aspx?c=gm&v=66;](https://knoema.com/atlas/Russian-Federation/Real-GDP-growth/www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=gm&v=66) [https://www.thebalance.com/unemployment- rate- by- year- 3305506;](https://www.thebalance.com/unemployment-rate-by-year-3305506) [https://knoema. com/ atlas/Germany/Real- GDP- growth;](https://knoema.com/atlas/Germany/Real-GDP-growth) [https://knoema.com/atlas/Turkey/Real- GDP- growth](https://knoema.com/atlas/Turkey/Real-GDP-growth) (08.04.2018); [https://data.bls.gov/timeseries/LNU04000000?periods=Annual+ Data& periods\\_option= specific\\_ periods&years\\_option=all\\_years](https://data.bls.gov/timeseries/LNU04000000?periods=Annual+Data&periods_option=specific_periods&years_option=all_years); [https://knoema.com/atlas/Germany/Unemployment- rate](https://knoema.com/atlas/Germany/Unemployment-rate) ; [https://www. destatis.de/EN/FactsFigures/Indicators/LongTermSeries/LabourMarket/lrarb003.html](https://www.destatis.de/EN/FactsFigures/Indicators/LongTermSeries/LabourMarket/lrarb003.html); [https://www.index mundi.com/g/g.aspx?c=rs&v=74](https://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=rs&v=74) ; [https://www.paranomist.com/1980- 2016- issizlik- verileri- ve- karsilastirmalisebep- sonuc- iliskisi.html](https://www.paranomist.com/1980-2016-issizlik-verileri-ve-karsilastirmalisebep-sonuc-iliskisi.html) ; [https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/? locale=tr](https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr); [https://knoema.com/atlas/ China/ Unemployment- rate](https://knoema.com/atlas/China/Unemployment-rate); [https://knoema.com/atlas/Argentina/Unemployment- rate\(08.04.2018\).\\*1993](https://knoema.com/atlas/Argentina/Unemployment-rate(08.04.2018).*1993) \*\*1991

At the point of determining the development of unemployment in the world economy in the 1990s and the 2000s, China seems to have stabilized at 4% after 2000. This rate was 4.9 % in 1980. In contrast, the unemployment rate in Russia dropped from 12.1% in 1991 to 5.3% in 2017. In a globalized world economy, the unemployment rate in Turkey seems to have a negative trend. So much so that the unemployment rate, which was 7.2% in 1980 and 6.9% in 1985, rose to 8.0% in 1990 and this increase continued in the following years. In 2017, this ratio was 10.9%. The same negativity also applies to Argentina, which is another emerging economy in a different way. As a result, the unemployment rate in Argentina increased from 3% in 1980 to 6.3% in 1985, to 18.9% in 1995 and to 19.2% in 2001. In the following years, there is a significant decline in the unemployment rate in Argentina and it is 8.1% in 2017.

In general, although the unemployment rates vary from country to country and region to region, the unemployment rate in the world economy shows a gradual decline from the 1990s, in a way that confirms that economic growth also affects business conditions (Flanagan, 2006: 36). This is also clearly seen from the data. So much so that when we look at the development of the unemployment rate as a whole in the world economy, the number of the unemployed increases, but it cannot be said to increase proportionally. At the world economy, in all ages, the unemployment rate was 5.9% in 1991, 5.7% both in 1992 and 1993, 5.9% in 1994, 6.1% in

1995, 6.1% in 1997, 6.3% in 1998, 6.4% both in 1999 and 2000, 6.2% in 2001, 6.3% in 2002, 6.2% in 2003, 6.1% in 2004, 6% in 2005, 5.6% in 2006, 5.3% in 2007, 5.5% in 2008, 5.9% in 2009, 5.8% in 2010, 5.6% in 2011, 2012, and 2013, 5.4% in 2014, 5.5% in 2015 and 2016, and 5.6 in 2017 (www.ilo.org (08.04.2018)).

The datas show that the unemployment rates does not increased at the globalization process in the world economy. Additionally, this situation does not show the workforce conditions and it also developed at the positive way. Especially, increasing competition for companies at the world economy means to steer for the skilled worker demand and in this process, the unskilled workers faced with more wage-competition and job-finding and resistance problems. It is clearly that the globalization would also include free movement from poor countries to rich countries. Hence, if so, it was expected that the wage differentials among the countries in the world economy would also decrease. However, the actual situation has been largely immobile for many reasons. These include political opposition to migration, racism anxiety, the inability to leave its roots, negative approaches to inept the labor force in developed countries and the obstacles to language-cultural diversity and migration costs [16].

Especially, the case of free circulation of labor is also a matter of debate in the theory of economics. In particular, according to the standard theory of the international trade, the commercial liberalization predicts that the wages will be equalized globally. According to the "Stolper-Samuelson influence", wage inequality will also decrease in countries where the low skilled workforce is abundant [27]. However, even though decades after the liberalization of trade, the free circulation of labor does not materialize. In fact, this should not be surprising: for while capital is an element linked to man, labor itself is the man himself, and hence "the work-place where he lived, whereas for capital it is not possible to say that much."

## **Conclusion**

In the process of transitioning the world economy from the external open economy conditions to the global economic conditions, the production and the production processes have been reshaped. In the theory of economics, the labor-capital contrast, which seems to be important in relation to the production in terms of the classical production function, seems to have been pushed back in the competitive and technology factorial capitalist world. In today's world economy, labor-capital opposition seems to have taken a very large measure of labor-technology relation/contrast. As a matter of fact, the fact that especially the technology which shows itself in the activation and functioning of the capital instruments has also become able to reshape the conditions of the workforce, while participating in the whole production process.

This process is such a process that with the technological movement, the necessity of the development of the workforce has emerged and the more skilled and skilled labor is now more important in the production processes of today's world. This situation has also manifested itself in the demand for labor. The skilled workforce in the production is more demanding and more incomeable. A reflection of this has shown itself in the employment of the workforce. At the end of the 20th century, the global economic conditions brought the development of training and skill possibilities of the workforce (and the need for development), and the more trained workforce in the production was sought. It seems that the labor force is also in harmony with this situation, and the unemployment rates in the world economy seem to have not grown, and even at a low level, compared to the 1990s.

## **REFERENCES:**

- [1] Ar.K.N., "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Ücretlerin Gelişimi", Kamu-iş, (Ankara,2007), p.169.
- [2] Aranowitz, S. Ve Difazio,W., "The jobless Future", Minnesota University Press, (Minneapolis, 2010), pp.57-59, 80.



- [3] Asian Development Bank, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/411666/ado2018.pdf>
- [4] Balkanlı, Ali O. ,” Capital Crises and Translocation of Production at the World Economy”, (in English), Lambert International Pub. , (Dusseldorf, 2017). pp.25-26.
- [5] Banks,K.,” The Impact of Globalization on Labour Standards”, (Ed. Craig, J.D.R. ve Lynk, S.M., “Globalization and Future of Labour Law”, Cambridge Uni.Press., (Cambridge,2006), pp.79-80.
- [6] Bessen, J. E. 2017. Automation and Jobs: When Technology Boosts Employment. Law and Economics Research Paper No. 17-09, pp.63-84, Boston University School of Law , cited in Asian Development Bank, “Asian Development Outlook 2018”, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/411666/ado2018.pdf>
- [7] Borjas, G.J., Labor Economics, McGraw Hill, (NewYork,2010), p. 506.
- [8] Burgess, J. Ve Cornell, J.,”International Aspects of Temporary Agency Employment”, (İçinde), “Internatiional Perspectives on Temporary Agency Work”, (Ed. Burgess,J ve Connell,J), Routledge, (London,2004), p.8.
- [9] BBV Research, pp. 6-7 [https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2016/10/DEO\\_Oct16\\_Cap2.pdf](https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2016/10/DEO_Oct16_Cap2.pdf)
- [10] Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2016). The Race Between Machine and Man: Implications of Technology for Growth, Factor Shares and Employment. NBER Working Papers, No. 22252, cited in BBVResearch, [https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2016/10/DEO\\_Oct16\\_Cap2.pdf](https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2016/10/DEO_Oct16_Cap2.pdf)
- [11] Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2013). The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerisation, Oxford Martin School Working Paper, No. 7, cited in, BBV Research, “Digital Economy Outlook”.
- [12] Flanagan, R.J., “Globalization and Labor Conditions”, Oxford University Press, (Oxford,2006).
- [13] Forge,S., The e-factor: towards a theory of electronic capitalism”, Foresight, Vol. 2 Issue: 1, pp.21-53, <https://doi.org/10.1108/14636680010802465>, <https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/14636680010802465>
- [14] Göçer,İ. Okun Yasası:Türkiye Üzerine Bir Uygulama, Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2015, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:1,s.1.
- [15] Gökçen, A.M. , “Teknolojik Değişmenin Üretim Fonksiyonları Çerçevesinde Analizi” , İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 43 Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan İstanbul, 1987, p.162.
- [16] Hepple,B.,”Labour Laws and Global Trade”, Hart Pub., (Oxford,2005), pp.2 -16.
- [17] Hekimler, A.,”Sosyal Politika Boyutunda Federal Almanya’da Esnek Çalışma Modelleri”, T.İ.S.K., (Ankara,2006), p.20.
- [18] <https://www.thebalance.com/unemployment-rate-by-year-3305506>
- [19] <https://www.infoplease.com/business-finance/labor-and-employment/united-states-unemployment-rate>
- [20] [https://data.bls.gov/timeseries/LNU04000000?periods=Annual+Data&periods\\_option=specific\\_periods&years\\_option=all\\_years](https://data.bls.gov/timeseries/LNU04000000?periods=Annual+Data&periods_option=specific_periods&years_option=all_years)
- [21] <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-andprospects-february-2018-briefing-no-111>
- [22] The World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=US-XC> <http://www.ilo.org>.
- [23] Kaufmann,C.,” Globalisation and Labor Rights”, Hart Pub., (Oxford,2007), p.92.
- [24] Kolodziejczyk,B., World Economic Forum, <https://www.weforum.org/agenda/2015/08/5next-trends-in-electronics/>
- [25] Munck, R.,Globalization and the Labour Movement: Challenges and Responses, Global Labour Journal,Vol.1, No:, 2010, pp.220 <https://escarpmentpress.org/globallabour/article/view/1073>
- [26] McCann,D., “Regulating Flexible Work”, Oxford University POress, (Oxford,2008), p.144.
- [27] Milberg,W.,”Glbalized Production:Structural Challenges for Developing Country Workers”, (İçinde) , “Labor and the Globalization of Production”,(Ed. Milberg,W.), Palgrave Macmillan, (NewYork,2004). p.1.
- [28] Rima, Ingrid H., “Labor Markets in A Global Economy”, Sharpe, (NewYork,1996), pp. 245-248.
- [29] Robinson, J., “The Production and the Theory of Capital”, The Review of Economic Studies, Vol:21, No:2 (1953-1954), pp.85-90.
- [30] Rostow,W.W., “The Stage of Economic growth”, Cambridge,University Press,( Cambridge,1960), p. 13.
- [31] Solow, Robert M. A Contribution to the Theory of Economic Growth, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 70, No. 1. (Feb., 1956), p.85.
- [32] Solow, R.M.A., Technical Change and the Aggregate Production Function Author(s): Robert M. Solow Source: The Review of Economics and Statistics, Vol. 39, No. 3 (Aug., 1957), p. 312.

- [33] Sciarra, S., “Market Freedom and Fundamental Social Rights, (İçinde), (Ed. B.Hepple), Social and Labour Rights in a Global Context”, (Ed. B.Hepple), Cambridge University Press, (Cambridge,2007), p.103.
- [34] Thomas-Emeagwali,Gloria, “Perspectives on the Development of Electronics Technology”, (The Implication for Dependent Capitalist Economies), Africa Development / Afrique et Développement”, Vol. 11, No. 1 (Janv - Mars 1986 / Jan - March 1986) p. 97.
- [35] Usanov,A. and Chivot,E., “The European Labor Market And Technology: Employment, Inequality, And Productivity The Hague Centre For Strategic Studies And Tno”, [https://www.hcss.nl/sites/default/files/files/reports/SC\\_The\\_European\\_labor\\_market\\_and\\_technology\\_employment\\_inequality\\_and\\_productivity.pdf](https://www.hcss.nl/sites/default/files/files/reports/SC_The_European_labor_market_and_technology_employment_inequality_and_productivity.pdf).
- [36] Wedderburn, L.,” Common Law, Labour Law, Global Law”, (İçinde), Social and Labour Rights in a Global Context”, (Ed. B.Hepple), Cambridge University Press, (Cambridge, 2007). pp.44-45.
- [37] World Bank (2016), Digital Dividends. World Bank Development Report 2016 cited in BVVA Research, W.T.O., ”World Trade Report 2017”, pp. 76-82, [https://www.wto.org/english/res\\_e/booksp\\_e/wtr173\\_e.pdf](https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtr173_e.pdf)

**Authors’ names: Ali Osman Balkanli, Assoc. Prof. Dr.**

Affiliation: İstanbul University, Faculty of Political Sciences,

Department of Politicis and Public Administration, Economics Branch

E-mail: aobalkan@istanbul.edu.tr

# FINANCIAL LITERACY FOR CHILDREN AND STUDENTS

DENITSA P. ZAGORCHEVA

**ABSTRACT:** *In 2021, the National Financial Literacy Strategy of the Republic of Bulgaria was adopted for the first time in Bulgaria. In it, financial literacy is defined as the personal responsibility of every citizen, but also as a subject of targeted state policy. One of the main objectives of the strategy is to increase the financial literacy of the students, by including disciplines tailored to the stage of education and their age.*

**KEYWORDS:** *Financial literacy, financial knowledge, money management, education management.*

**JEL:** G53

## ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ ЗА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ<sup>1</sup>

ДЕНИЦА П. ЗАГОРЧЕВА

**АБСТРАКТ:** *През 2021 г. в България за първи път е приета Националната стратегия за финансова грамотност на Република България. В нея финансовата грамотност се определя като лична отговорност на всеки гражданин, но и като предмет на целенасочена политика на държавата. Един основните приоритети в стратегията е повишаване на финансовата грамотност на учениците, чрез включване на дисциплини, съобразени с етапа на обучение и възрастта им.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *Финансова грамотност, финансови познания, управление на парите, управление на образованието.*

**JEL:** G53

### Въведение

Финансовата грамотност и финансовото приобщаване имат важно значение за постигане на дългосрочно финансово благосъстояние и финансова устойчивост на населението и домакинствата. Това от своя страна допринася за поддържането на финансовата стабилност на финансова система като цяло и на икономиката на страната [8].

Няма единно дефиниране за „финансовата грамотност“. Европейската комисия я определя като "способността на потребителите и собствениците на малък бизнес да разбират финансовите продукти на дребно с оглед вземане на информирано решение" [7].

Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) определя финансовата грамотност като „процес, при който финансовите потребители / инвеститори подобряват разбирането си за финансовите продукти, концепции и рискове и чрез информация, инструкции и/или обективен съвет развиват умения и увереност за по-добро осъзнаване на финансовите рискове и възможности за вземане на информиран избор, знаят къде да потърсят помощ, както и да предприемат други ефективни действия за подобряване на своето финансово благополучие“ [9].

---

<sup>1</sup>Статията е частично финансирана по проект № РД-08-100 от 30.01.2024 г. на тема „Лидерство в образователната система“.

Дефинирането на финансовата грамотност най-често се свързва с познанията и уменията на човек да управлява пари. Измерването на финансовата грамотност обичайно се осъществява на индивидуално ниво, а след това се агрегира по групи, например деца, ученици, възрастни или групирани по ниво на образование или според социалния статус [3]. Финансовата грамотност се определя като ключово умение в съвременния свят, защото в голяма степен обуславя качеството на живот на индивида. [1].

По-широка дефиниция за финансовата грамотност предлагат от Учебния център за обучение във Villa Montecsa (Италия). Те я дефинират като „способност да разбират и използват основна финансова информация в ежедневните дейности у дома, на работа и в общността за постигане на целите и за развиване на потенциала на индивида“ [4].

Можем да обобщим, че финансовата грамотност е компилация от придобити познания и усвоени умения в областта на финансите, чрез които се улеснява вземането на рационални финансови решения.

Много автори приравняват финансовата грамотност с финансовото образование. Всъщност потребността от финансова грамотност насочва към потребността от финансово образование. В много държави финансовата грамотност е част от учебния материал в различни форми и в различен етап от обучението. Като задължителна или допълнителна дисциплина, от ранна учебна възраст или в по-горните класове.

Последните проучвания [5] за нивото на финансова грамотност, обобщени от екип от експерти и представени в Бяла книга на финансовата грамотност, поставят България в ниските нива. Според тях българите са слабо подготвени по финансовите въпроси, не могат да се възползват пълноценно и изгодно от възможностите на финансовите продукти и услуги, и не могат да оценят собствените си отговорности при ползването им. Близко половината българи – 47% - се определят като финансово неграмотни. Сред младежите (16 - 17 г.) този процент е малко над 53%. При разделението по възраст младите на възраст от 18 до 29 години са оценени с по-ниска финансова грамотност. С по-висока оценка са възрастните над 60 години. С най-висока финансова грамотност, според възрастта, но пак оставаща ниска като общо ниво са анкетираните на възраст от 30 до 59 години. Като слаби определят финансовите си познания: 21.5% от хората с висше образование и 68% от хората с основно образование; 37.9 % от хората с високи доходи и 77.3% от хората с ниски доходи; 31.6% от хората, живеещи в София и 68% от хората, живеещи на село; малцинствените групи демонстрират особено ниско ниво на финансова грамотност – като финансово неграмотни се определят 78% от ромите [1].

Представените данни показват потребността от повишаване на финансовата грамотност на българите. Основно подготовката, насочена към финансово ограмотяване при децата се провежда по два канала – домашното възпитание и обучението в училище. Като водещо в случая се определя домашното възпитание, което се обуславя от факта, че то може да започне още в най-ранна детска възраст. Ролята на домашното възпитание в семейна среда за формирането на финансова грамотност се свързва с изграждане на навици, познание и формиране на ценности. Образователната система е вторият основен канал за формиране на финансова грамотност при децата. В много държави финансовата грамотност или други предмети в областта на финансите са включени в образователните програми под различна форма и в различни етапи от обучението. Резултатите от изследванията показват потребността от обучение за повишаване нивото на финансова грамотност и при децата и младежите в България. Превенция за младите хора е обучението да стартира още в етапите на предучилищното и училищното образование.

В Стратегическата рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030) една от определените дейности за развитие на ключовите компетентности е акцентирание върху формирането на финансова грамотност

[6]. Обучението по финансова грамотност в детска и юношеска възраст цели да формира специфични познания и ценности у младежите, които ще подпомогнат активното им включване в социално-икономическия живот и реализацията им [5]. Обучението трябва да е съобразено с вида и етапите на образование, с възрастта на децата, с когнитивното им развитие и с менталните им възможности.

Формирането на ценности за управление на парите трябва да стартира още при децата. Методите са различни:

- възпитание, което е насочено към формиране на подобни ценности;
- копиране на подходящо поведение от родителите и други близки в контактната средата;
- личен опит (като с пипането на гореща печка);
- игри (като да продаваме пица от пясък и кал);
- обучение (с използване на подходящи демонстрационни и дидактични материали).

На фигура 1 е представена Матрица на модел за формиране на финансова грамотност. В модела има три основни компонента: възраст, обичайна контактна среда и формиране на ценности.

В първата колона на матрицата е представено разграничението по възраст. Включени са шест възрастови диапазона. При първите четири възрастови групи попадат децата и учениците, а в последните две групи се включват лицата над 18 години. Възрастовото разделение е съобразено с когнитивното развитие и с етапа на образование, съгласно Закона за предучилищното и училищното образование. При лицата над 18 години разделението в групите е на лица от 18 до 21 години и лица над 21 години. Разделението, от една страна, е обусловено предвид някои възможни ограничения за лицата до 21 години. От друга страна, разграничението на лицата във възрастов диапазон от 18 до 21 години е направено и като се отчитат и някои обществени предпоставки за този период, като поемане на отговорности като пълнолетен, осъзнаване на израстването, встъпване на трудовия пазар и под. Тези нови предизвикателства за пълнолетните лица изискват време да бъдат осъзнати [2].

ВЪЗРАСТ	СРЕДА	ФОРМИРАНЕ НА ЦЕННОСТИ
до 7 години	РОДИТЕЛИ ДГ	Парите са важни като играчката, с която заспиваме
от 7 до 11 години	РОДИТЕЛИ УЧИЛИЩЕ	Парите „струват“ (близалка, кукла, кино ...)
от 11 до 15 години	РОДИТЕЛИ ПРИЯТЕЛИ УЧИЛИЩЕ	Парите са стойност според потребностите (колело, ел. игра ...)
от 15 до 18 години	РОДИТЕЛИ ПРИЯТЕЛИ УЧИЛИЩЕ	Парите са богатство (оценява се реалната им стойност)
от 18 до 21 години	РОДИТЕЛИ ПРИЯТЕЛИ ИНДИВИДУАЛНО	Парите са възможност (предимство пред приятели, възможност за избор ...)
над 21 години	ИНДИВИДУАЛНО	Парите са инструмент ...

Фигура 1. Матрица на модел за формиране на финансова грамотност [2].

Във втората колона се представя контактната среда за съответната възрастова група. Контактната среда е разделена на четири основни групи:

- родители – това е обичайната семейна среда;
- детска градина или училище – това е образователната среда;
- приятели;
- индивидуално.

В последната колона е показан метода за формирането на ценности. Формирането на ценности е представено чрез „парите“, тъй като те са основа при материалното асоцииране на финансите. Разбирането за парите е формулирано за всяка отделна възрастова група.

На децата можем да говорим за пари едва когато навършат 4-5 години. В тази възраст те не оценяват стойността им, не познават изписаното число – избират по цвят, картинка и форма (както бебето на прощъпалника не избира банкнотата, а нещо ярко, лъскаво, познато или удобно за игра).

До 7 години трябва да приучим децата, че парите са ценни като ги сравним с най-скъпото – плюшеното куче, без което не заспива, любимата кукла или друга играчка. Тук трябва да изведем едно ограничение: парите не трябва да се сравняват с живи същества (хора, домашни любимци и под.) – нека децата ги приемат материално. В тази възраст може да се случи детето да направи първата си покупка, като само я заплати. В тази възраст следва да стартира и обучението в детската градина. В тази възрастова група децата започват да броят, да разпознават форми, цветове и др. Като дидактични материали могат да бъдат използвани образци на пари, за да се провокира познавателния интерес в детето.

От 7 до 11 години – в тази възраст децата вече посещават училище и боравят с пари. Те вече познават цифрите и имат основни математически познания. Това е възрастта, в която трябва да приучим децата, че парите „струват“, измерено чрез първичните им потребности – шоколад, играчка и др. Децата в този възрастов диапазон постепенно започват да правят осъзнат избор при разходването на пари, но все още провокиран по-скоро емоционално, отколкото материално. В учебния процес парите могат да се включат в задачи по математика, както и като дидактичен материал по останалите предмети.

От 11 до 15 години – парите са стойност – развитието на математическите и сметни познания дава основа децата в тази възраст да ги оценят като стойност. Тук вече стойността се измерва с потребностите – в тази възраст вече децата имат изказани и ясни потребности – колело, компютър, електронна игра и т.н. Децата в този възрастов диапазон вече правят осъзнат избор при разходването на пари, мотивиран материално (като стойност), но съобразен с възможностите им, което измества емоционалния избор. В образователния процес разбирането за парите, сделките, цените вече могат да бъдат не само като елемент в задачите и в дидактичните материали, а могат да се включат като термини, история, фактология в подходящи учебни предмети.

От 15 до 18 години – парите са богатство – децата вече могат да преценят реалната им стойност и извън своите потребности. Много често в тази възраст учениците вече имат собствена банкова сметка, която те сами управляват. В този възрастова група младежите започват да сравняват своите потребности с тези на останалите. В този период формират и своя критерии за „достатъчно пари“, което се припокрива с желания стандарт на живот. В процеса на обучение в училище, в този възрастов период, финансовата грамотност може да бъде изнесена като самостоятелен учебен предмет или като част от съществуващ. Формирането на финансова грамотност може да се осигури и чрез други учебни предмети в областта на икономиката и финансите. Целта на директното обучение,

насочено към финансовата грамотност, е да се добият знания, както за финансови понятия, така и за цялостни финансови процеси – кредитиране, спестяване, инвестиране, бюджетирание и др. [2].

От 18 до 21 години – парите са възможност – предимство в компанията, лидерство, възможности за избор, собствена кола, осигуряване на личен комфорт. В тази възрастова група формирането на финансова грамотност се основава на основно на наблюдение, сравнение, грешки и натрупване на опит. В тази възрастова група образованието по финансова грамотност може да продължи (ако е включено чрез специализирани дисциплини) до завършването на втори гимназиален етап. Образование, насочващо към финансова грамотност в тази възраст може да се осигури и чрез продължаването в по-високи образователно квалификационни степени – бакалавър и магистър.

Над 21 години – ако сме научили уроците от предходните години – парите ще са инструмент. В тази възрастова група вече сме свидетели на целенасочени и преднамерени действия по отношение на парите. И тук формирането на финансова грамотност се основава на наблюдение, сравнение, грешки и натрупване на опит, но базирани на лични доходи и лични възможности. Много често част от финансовото познание от предходната възрастова група намира проява след 21 години или никога не се достига. Това е спецификата на последните две нива на модела. Тук вече не разглеждаме деца, а зрели хора и как, кога и дали въобще ще се стигне до по-високо ниво на финансова грамотност, зависи от положените усилия и усвоеното в когнитивния период на развитие познание в сверата на финансите [2]. След 21 години образованието, насочено към общи или конкретни финансови познания може да се получи чрез различни обучения в тази област.

## **Заклучение**

Днес повече от всякога финансовата грамотност фокусира вниманието върху себе си, защото качеството и стандарта на живот, зависят от самите нас. Ранната финансовата грамотност в детско-юношеска възраст е инструмент за формиране на определени ценности в подрастващите, които ще им осигурят значителни предимства при избора им на реализация и кариерното им развитие [10].

Финансовата грамотност е лична отговорност на всеки един гражданин. Но тя трябва да бъде предмет и на целенасочена политика на държавата. Повишаването на нивото на финансова грамотност на гражданите може да се разглежда, от една страна, като инвестиция в развитието на човешките ресурси, а от друга, като фактор за увеличаване на общественото благосъстояние и осигуряване на устойчиво икономическо и социално развитие [3].

В голяма степен финансовото познание индивидите постигат чрез житейския си опит, трудовата заетост, социалните контакти и обичайното си ежедневие. Подобно самообразование или добиване на познание чрез опита може да доведе до неправилни решения и резултати, водещи до загуби.

Осигуряването на добра финансова грамотност при децата и учениците е основа за формирането на определени ценности, които в бъдеще ще ги подпомогнат като възрастни при реализация, стартиране на бизнес, вземане на сериозни финансови решения, семейно планиране и пр..

## **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Вартоник, Р., Христов, Л., & Панайотова, Т. (2016). Бяла книга на финансовата грамотност България. София: Инициатива за финансова грамотност, с.5 – 8.

- [2] Загорчева, Д., Модел за формиране на финансова грамотност като ключова компетентност за развитие на образованието, УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2022, ISBN: 978-619-201-638-8, e-ISBN: 978-619-201-666-1 , с.1-164. [https://zagorcheva.com/?page\\_id=41](https://zagorcheva.com/?page_id=41).
- [3] Национална стратегия за финансова грамотност на Република България, приета с Решение № 109 на Министерския съвет от 12.02.2021 г.
- [4] Програма за обучение по финансова грамотност на младежи в риск от социално изключване, Проект №2014-1-ES01-КА204-004748.
- [5] Проучване на финансовата грамотност в България, Световна банка, 2010 г. „Финансовата грамотност и поведение в България“, ING, 2011, „Финансовата грамотност на българите“, Провидент/GFK, 2014
- <http://www.financialliteracy.eu/public/uploads/files/f8e5f3a361d08de3a346c139e97d9ee0.pdf>
- [6] Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 - 2030) на Министерство на образованието и науката, приета с протокол № 13 на Министерския съвет от 24.02.2021 г.
- [7] DG Market invitation to tender, MARKT/2006/26/H, Annex 1.
- [8] Jolley, H. (1958) A Measurement and Interpretation of Money Management Understandings of Twelfth-Grade Students, University Microfilms, 1 – 281.
- [9] OESD (2005) Recommendation on Principles and Good Practices for Financial Education and Awareness, OESD, [www.oecd.org/finance/financial-education/35108560.pdf](http://www.oecd.org/finance/financial-education/35108560.pdf).
- [10] Zagorcheva, D. (2021). The need for financial literacy in children as a key factor for their future career development, Journal “Careers”. Vol.1 (1), 22-28, ISSN 2815-2786 <https://career.shu.bg/wp-content/uploads/2022/01/careers-2021-1.pdf>

**Име на автора: Деница Петкова Загорчева-Койчева**

Месторабота: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

E-mail: [d.zagorcheva@shu.bg](mailto:d.zagorcheva@shu.bg)



**ТЕМАТИЧНА СЕКЦИЯ**

**ИКОНОМИЧЕСКИ  
НАУКИ –  
ВЪЗМОЖНОСТИ**

**И  
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА**

# SOURCES OF INFORMATION ON THE FINANCING OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN BULGARIA

PAVLINA P. DIMITROVA

**ABSTRACT:** *A necessary, key, significant sector - this is how agriculture can be defined. Without production and distribution of products from the agricultural sector, life on the planet would be unthinkable. For this reason, its stimulation, including financing is a primary task in any country. The development examines the information base in connection with bank lending in this branch, as well as analyzes the volume of loans granted.*

**KEYWORDS:** *information base, agriculture, accounting information, normative base, statistical analysis*

**JEL:** *M 41, Q1, Q14*

## ИЗТОЧНИЦИ НА ИНФОРМАЦИЯ ОТНОСНО ФИНАНСИРАНЕТО НА АГРАРНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ<sup>1</sup>

ПАВЛИНА П. ДИМИТРОВА

**АБСТРАКТ:** *Необходим, ключов, значим сектор - така може да бъде определено селското стопанство. Без производство и разпространение на продукцията от агросектора животът на планетата би бил немислим. Поради тази причина, неговото стимулиране, в т.ч. финансиране е първостепенна задача във всяка страна. В разработката се разглежда информационната база във връзка с банковото кредитиране в този бранш, както и се анализира обема на предоставените заеми.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *информационна база, селско стопанство, счетоводна информация, нормативна база, статистически анализ*

**JEL:** *M 41, Q1, Q14*

### Въведение

Селското стопанство безспорно е значим сектор не само за самите производители и търговци, но и за цялото общество. Ето защо изхранването на населението е засегнато в специална Резолюция на Европейския парламент [9], която насочва вниманието към жизненоважни въпроси в тази област. Основни акценти са свързани с: укрепване на национално или регионално равнище на селскостопанските политики; дискутиране на резултати от анализи - напр. фактът, че оцеляването на над 10% от жителите по света зависи изцяло от морската храна, в т.ч. морските дарове, както и че здравословното хранене не е било достъпно за над 3 млрд. души по света за 2020 г.; акценти са и по-високата инфлация в страните в ЕС и извън ЕС, както и проблемът с доставките на храна заради военни конфликти. Главна задача на правителствата и организациите е да се гарантира продоволствената сигурност за всеки жител на планетата. Комитетът на ООН по световната продоволствена сигурност набляга, че “ всички хора по всяко време... трябва да разполагат с физически и икономически достъп до достатъчно безопасни и питателни храни, за да задоволят своите хранителни нужди и предпочитания за активен и здравословен начин на живот“.[5]

---

<sup>1</sup>Докладът е финансиран по проект №РД-08-144/02.02.2024г. „Математически модели и икономически изследвания за устойчиво развитие“ от Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“.

Селското стопанство е този отрасъл, който пряко въздейства за поддържане на жизненото равнище. Съществуването и развитието на този бранш зависи изцяло от различните методи за финансиране. Банките, като основни институции и играчи на кредитния пазар са тясно обвързани с етапите на снабдяване с парични авоари на земеделските производители. Цялостният процес - от момента на кандидатстване за кредит до усвояването на кредита задължително се базира на документи. Ето защо вниманието в този доклад ще бъде насочено не само върху данните, свързани с отпуснатите банкови заеми, но и с информационната база относно този вид финансиране.

## **Ключови източници на информация засягащи финансирането в агросектора**

Източниците на информация във връзка с финансиране на фермерите от банковия сектор могат да бъдат разделени на две големи групи:

- нормативи - закони, правилници, наредби, стандарти и др.
- информация, създадена от счетоводната система;

Първата група информационни източници са отразени в следната таблица:

**Таблица 1**

**Видове нормативи и др. документи, касаещи пряко и косвено банковото финансиране на селското стопанство**

<i><b>Групи документи</b></i>	<i><b>Наименование на документите</b></i>
<i><b>Закони</b></i>	<i>Закон за кредитните институции; Закон за подпомагане на земеделските производители; Закон за опазване на земеделските земи; Закон за държавните помощи</i>
<i><b>Наредби</b></i>	<i>Наредба 12 за регистъра на банковите сметки и сейфове; Наредба 22 за Централния кредитен регистър; Наредба 26 за финансовите институции; Наредба № 3 от 29.01.1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските стопани; Наредба № 6 от 2023 г. за условията и реда за прилагане на интервенцията „Плащания за земеделски земи в зони от Натура 2000”, включена в Стратегическия план за развитие на земеделието и селските райони на Република България за периода 2023 – 2027 г.</i>
<i><b>Регламенти</b></i>	<i>РЕГЛАМЕНТ (ЕС) № 1408/2013 НА КОМИСИЯТА от 18 декември 2013 година относно прилагането на членове 107 и 108 от Договора за функционирането на Европейския съюз</i>

<i>Групи документи</i>	<i>Наименование на документите</i>
	<i>към помощта de minimis в селскостопанския сектор</i>
<i>Други</i>	<i>Стратегически план за развитие на земеделието и селските райони 2023-2027 г.; Правилник за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи; Правилник за прилагане Закона за държавните помощи.</i>

**Източник:** БНБ: [www.bnb.bg](http://www.bnb.bg); Министерство на земеделието и храните: <https://www.mzh.government.bg>; ИК “Труд и право”: <https://trudipravo.bg/>

**Познаването и спазването на предписанията в нормативната уредба са от ключово значение за селскостопанските производители. Могат да бъдат обобщени следните предимства за “информираниите” бенефициенти:**

✧ ***Своевременната информираност в конкретен момент спестява голям обем усилия, финансов ресурс и време.***

Актуалната информация е най-значимият ресурс за един потребител на основни и резултативни данни. В своите трудове Stigler [12] акцентира, че информацията е ценен ресурс: знанието е сила. Не случайно сегашният век се определя като време на “информационна икономика”. Терминът набляга на възможността за ефективно развитие на стопанството, базиращо се на полезна информация. В българската литература, информационната икономика се разглежда като “система с регулиращи функции по отношение на формирането на препоръки за повишаване на информатизацията на обществото, оптимизиране на информационните потоци и формиране на нов тип обществени отношения” [4]. Важен напредък е да се отчита как и колко добре организациите и обществата усвояват нова информация, учат се, адаптират се тяхното поведение и дори техните структури... [12]

✧ ***Конкретното прилагане на получената информация е съществена предпоставка земеделският стопанин да получи и усвои предоставения му банков заем.***

Кредитополучателят трябва да изпълни списък от условия за да бъде възможно превеждането в бъдеще на паричната престация. Ползването на заемния ресурс има влияние не само върху дейността на самия фермер, но въздейства и върху целия аграрен сектор. Не на последно място, потребителите на земеделска продукция оценяват благото, което ще ползват. Последниците от употребата на качествена продукция на достъпна цена има огромно влияние върху цялото общество в следните насоки - здраве и работоспособност на гражданите на една държава; обем на производство, изразено чрез макроикономически показатели (напр. БВП). Всеки земеделски стопанин трябва да е информиран относно *Специфична цел 1 на Стратегически план 2023-2027 за развитие на земеделието и селските райони*. Тази цел се определя като “подпомагане за **надеждни земеделски доходи** и устойчивост на селскостопанския сектор в целия Съюз с цел подобряване на дългосрочната продоволствена сигурност и разнообразието в селското стопанство, както и гарантиране на икономическата устойчивост на селскостопанското производство в Съюза” [6]. В този контекст, всеки фермер трябва да се информира какви условия да изпълни за да бъде възможно получаването на държавна помощ относно неговата дейност. Всичко това е пряко обвързано с банковия кредитен процес - в над 80% от своите предложения за кредитиране банките изискват обезпечение - бъдещо получаване на държавна субсидии.

**Спазването на правните норми, постулати, добри практики гарантира от една страна защита правата на фермерите, а от друга е гаранция за ефективност при изпълняването на дейността .**

На второ място, но не и по важност, счетоводната информация също е доказала своята значимост през вековете. В контекста на така представената тема, необходимо е агропроизводителите да предоставят на банковите институции следните документи [2] :

- Решение на компетентния орган за теглене и обезпечаване на кредита;
- Документи по предмета и целта на кредита;
- Баланс, отчет за приходи и разходи и данъчна декларация за последната година;
- Удостоверение за наличие/липса на задължения от органа по приходите по чл. 87, ал. 6 от ДОПК;
- Документ, удостоверяващ вписването на производителя в съответните регистри на Министерство на земеделието и храните.
- Булстат на предприятието;
- Лична карта, ако кредитът се ползва от физическо лице.

Очевидно е, че една част от документите са изцяло юридически и касаят правното състояние, собствеността, чистата кредитна история на кандидатите. Счетоводни документи, доказали своето непреходно значение, посочени тук са два от компонентите на ГФО и данъчната декларация. Балансът или Отчетът за финансовото състояние е технически прием на способа балансово обобщаване. Счетоводния баланс предоставя информация за имущественото и финансово състояние на предприятието, за източниците на това имущество към определен момент. Необходимостта от неговото съставяне се поражда преди всичко от неговите функции-информационна и контролна. Изключително сполучливо, Д. Добрев изтъква значението на баланса със следните думи: „...балансът не е само една вътрешна основа на парично- стопанската организация на една стопанска единица; той е същевременно един вътрешен израз на цялостния стопански процес и, като такъв, има не само периодично, но и постоянно значение.”[11]. Причината да се характеризира по този начин е, че балансът е всеобхватна таблица, т.е. за да бъде постигнато равенство между актива и пасива не може да бъде пропуснат нито един ресурс или капитал. **Ето защо не е учудващо, че банките изискват той да бъде представен от гл.г. получаване на достоверна информация за всеобхватното имущество на фермерите.**

Отчетът за приходите и разходите представя в обобщен вид получения финансов резултат чрез съпоставяне на начислените през отчетния период приходи и разходи. Разходите представляват намаляване на икономическите изгоди чрез намаляване или извеждане извън предприятието на активи или увеличаване на пасивите. Приходите се определят по обратния ред. Чрез него е възможно да се проследи как земеделската кооперация или отделният производител управляват своето имущество в контекста точно на нарастване или намаляване на икономическата изгода.

Данъчната декларация отразява коректността на начисленията в полза на бюджета и е също ключов документ.

След приемането на България в ЕС се предприеха стъпки за **хармонизиране** на счетоводната отчетност. „Счетоводната хармонизация се основава на стандартизация, като основните ползи са увеличаване сравнимостта на финансовите отчети, което намалява погрешното разбиране на отчетите и спестява време и пари; компаниите, които прилагат МСС привличат повече инвеститори, защото те могат да разбират финансовите отчети...” [10]. Винаги е необходимо сравнимостта на информацията да се разглежда в 2 аспекта: *сравнимост във времеви хоризонт на отчетите на един и същ земеделски стопанин и сравнимост на отчетите на единици в селскостопанския сектор за един и*

същ отчетен период. Еднаквото структуриране (формализиране) на данните дава възможност да бъде извършен качествен финансово-счетоводен анализ. Както посочва и К. Пергелов, “задачата е да се постигне по – пълно и резултатно участие на счетоводството при анализиране и прогнозиране на финансовото състояние.”[8] В този случай ползването на данните е двояко -възможно е резултатите от анализа да се използват както от самия собственик, така и от банковата институция, която ще предоставя кредита.

### **Видове заеми и анализ на предоставените заеми в селското, горското и рибното стопанство**

Кредитите, предоставяни от финансовите институции могат да бъдат различни като най-често срещаните в практиката са:

1. земеделски кредит срещу субсидия;
2. кредит за закупуване на земя;
3. кредити за оборотни средства с погасителен план;
4. инвестиционни кредити;
5. овърдрафти.

*Първият вид кредит* се отпуска при обезпечение бъдеща субсидия от ДФ “Земеделие”. Предимство на този заем е бързината, с която Кредитният комитет излиза с решение за превеждане на сумата. Не е необходимо ежемесечно посещение на банковия офис. Паричната сума може да бъде до 100% от размера на субсидията, отпусната за предходен отчетен период, а усвояването може да бъде многократно при условията на овърдрафт. Кредитът се ползва съобразно нуждите в дейността на земеделеца.

*Кредитът за закупуване на земя* може да се финансира до 100% от стойността на земята, а матуритетът достига до 15г. Авоарите е възможно да бъдат в лева или евро, а погасителният план чрез анюитетни вноски или по индивидуален план. Лихвите са плаващи, съобразно лихвения лист на банката.

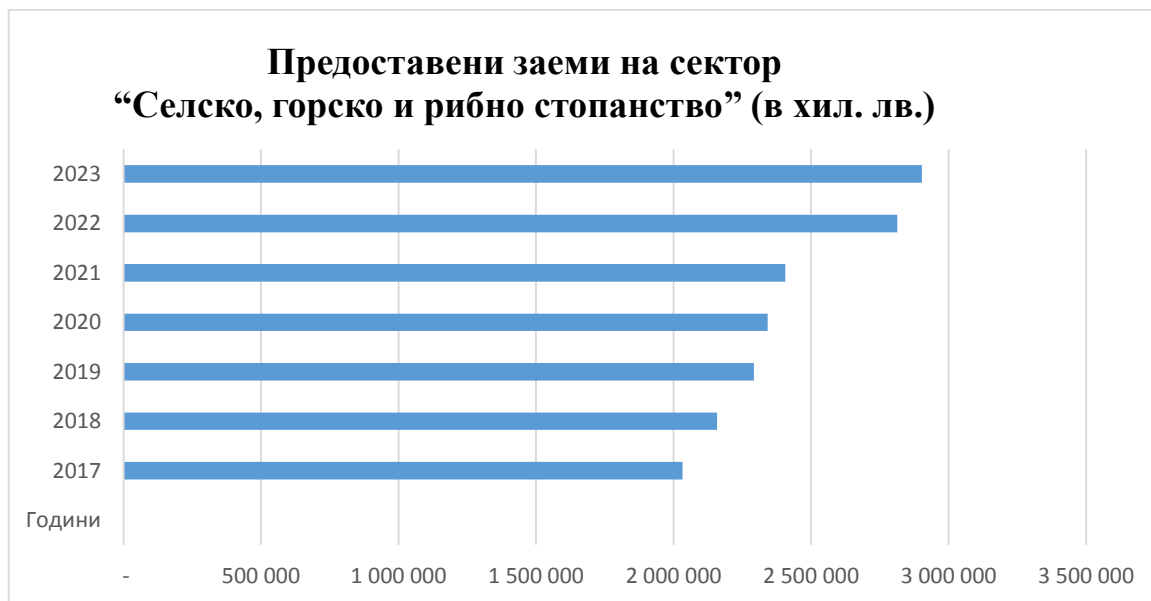
*Чрез кредитите за оборотни нужди* се финансират нуждите на фермерите, свързани с обичайната и ежедневна стопанска дейност, както и погасяване на задължения към доставчици с повтарящ се характер или превеждане на аванси. По този начин се подпомага изцяло своевременното заплащане на стоки и услуги или изплащане на ангажименти по неочаквани разходи. Този вид кредити гарантират, че земеделските стопани могат да увеличат асортимента си при планиране на такава дейност.

*Инвестиционните кредити* са значими за закупуване на техника, а някои от тях и за земя (въпреки, че има специфични конкретно за земя). Падежът е от 5-15 г, като залогът е самата техника или земята. Изисква се сравнително ниско самоучастие.

Овърдрафтите, както и тези, които са кредити за оборотни нужди са предназначени да покриват текущите задължения на стопаните.

**От всички кредити, по данни от БНБ, най-често и в най-голям размер се ползват заемите за оборотни нужди.**

На фигура 1 е илюстрирано какви парични авоари са насочени от финансовите институции към агросектора.



**Фигура 1.** Предоставени заеми от банковата система на сектор “Селско, горско и рибно стопанство”, Източник: БНБ ([www.bnb.bg](http://www.bnb.bg)) и собствени изчисления на автора

Представените данни са за седем поредни години, като изследваният период е статистически значим за формулиране на изводи. Числата ясно показват, че като абсолютна стойност кредитният портфейл в този бранш нараства. Тенденцията е за плавно увеличаване от 2 033 121 хил. лв. (за 2017 г.) до 2 903 260 хил. лв. (за 2023 г.). Не се наблюдава изменение на данните извън посочената тенденция. Относителното изменение (при базова 2017 г. =100) е както следва:

- за 2018г. спрямо базовата - положителен прираст от 6,18%;
- За 2019 г. спрямо базовата-положителен прираст от 12,73%;
- За 2020 г. спрямо 2017 г. -положителен прираст от 15,22%;
- За 2021 г. спрямо 2017 г. -положителен прираст от 18,36%;
- За 2022 г., спрямо 2017 г. -положителен прираст от 38,42%;
- За 2023 г., спрямо базовата - положителен прираст от 42,80%;

Според така приложените резултативни числа, за седем години кредитите нарастват близо с 50%.

Това обаче са резултатите без да се вземе предвид влиянието на инфлацията. След статистическо изглаждане на данните с въздействието на индекса на потребителските цени, увеличението е почти незначително, особено за последните години. То е визуализирано в следната таблица:

**Таблица 2**

**Прираст на банковите заеми (при базова година 2017 г. =100)**

<i>Година</i>	<i>Прираст</i>
2018	+3,47%
2019	+6,13%
2020	+8,52%
2021	3,36%
2022	+4,02%
2023	+2,1%

**Източник:** собствени изчисления на база информация от НСИ [www.nsi.bg](http://www.nsi.bg) относно ИПЦ

На таблица 3 е излюстрирано какъв е дялът на този вид дейност в общата стойност на отпуснатите кредити за всички икономически дейности.

**Таблица 3**

**Относителен дял на кредитите в икономическа дейност “Селско, горско и рибно стопанство”**

<i>Години</i>	<i>Дял</i>
2017	4,00%
2018	3,94%
2019	3,90%
2020	3,67%
2021	3,36%
2022	3,49%
2023	3,20%

**Източник:** собствени изчисления на база информация от БНБ [www.nsi.bg](http://www.nsi.bg)

Резултативните данни красноречиво показват, че по-скоро се отчита снижение на темповете с които нарастват кредитите спрямо предходните години . Не могат да бъдат направени същите изводи, които бяха посочени при неизгладените данни. **Освен това запазването на относителния дял на заемите на селското стопанство в общия обем на паричния ресурс е показателен резултат, че кредитирането е “застинало” в определен размер. Показателен е факта, че предоставените заеми с голям относителен дял са в икономически дейности преработваща промишленост, търговия и операции с недвижими имоти.** Причините за тези резултати се свеждат основно до три:

◆ Нарастват възможностите фермерите да ползват заеми директно по линията на ДФ “Земеделие”. За периода от 2017 година се наблюдава снижение на лихвата по отпуснати кредити от фонда. Снижението е от 5% до 2,5%. Авоарите могат да се ползват по кредитна схема за инвестиции в селското стопанство и схема за кредитиране на лица с одобрени проекти по Националната програма по пчеларство. Освен това, за последната 2023 г. се обявява транш за оборотни нужди до 15 000 лв. с лихвен процент 2% [3]. Ливеният процент по банковите кредити винаги е по-висок от този, обявен от ДФЗ.

◆ Млади фермери без кредитна история и без минали отпуснати субсидии нямат достъп до банковия кредитен пазар. Факт е, че банките изискват обезпечение за да могат да гарантират своето рисково вземане. Младите стопани не разполагат с техника или земя, не разполагат и с голям финансов ресурс. Ето защо те попадат извън обхвата на потенциалните кредитополучатели.

◆ Пандемията от Covid-19 оказва сериозно влияние върху селското стопанство. След 2020 г. се забелязва снижение на положителния прираст на заемите. Негативно въздействие е отчетено върху веригата от доставки, както и върху дейността на ресторантьорството.

## **Заклучение**

В обобщение на така дискутираната тема, могат да бъдат формулирани следните изводи и препоръки:

– ярко се откроява социалната функция на счетоводната отчетност. Документите, създадени от тази система се използват от цялото общество. Социумът е катализаторът за достигането на днешния облик на отчетността - тя се изменя въз основа на човешките



потребности. Колкото повече се променят изискванията на потребителите на информация, толкова повече се видоизменят и самите отчети;

– броят на нормативните документи, изискванията и препоръките, които да се спазват относно агросектора, очаквано ще нарастват поради тревожните факти за глобални изменения в климата и продоволственото снабдяване. Тези тенденции засягат не само страните от ЕС, но и всички останали държави по света;

– финансовите институции изискват много по-малък набор от документи (в сравнение с период от преди 15 г.), въз основа на които извършват своята оценка за допустимост на искането за заем. Това най-вече се дължи на дигитализацията, даваща възможност за обстойно проучване на кредитоспособността на фермера или земеделската кооперация онлайн. Естествено този факт е един плюс за производителите, тъй като се снижават документалните разходи;

– запазването на нисък относителен дял на заемите в аграрния сектор отразява невъзможността на банковата система да разгърне своя потенциал в тази икономическа дейност. Липсата на възможност за привличане на кредитополучатели от бранша на селското стопанство би трябвало да говори само за едно-кредитните институции не възприемат посочената икономическа дейност като атрактивна и печеливша за тях. Независимо, че е налице възможност за заеми по линията на ДФ “Земеделие”, не би трябвало институциите да имат минимална роля за развитието на фермерството в България.

#### **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Добрев, Д. Систематичен курс по счетоводство. Издание на Фонда за подпомагане на студентите в София, 1945, София с.15
- [2] Документите са обобщени на база предоставената публична информация от следните банки: КВС банк България: <https://www.ubb.bg>; International asset bank: <https://www.iabank.bg>; ДСК: <https://dskbank.bg>; Инвестбанк: <https://ibank.bg/> Търговска банка Д: <https://www.dbank.bg/>; Първа инвестиционна банка: <https://www.fibank.bg>, Уникредит Булбанк : <https://www.unicreditbulbank.bg/>
- [3] Държавен фонд “Земеделие”, Интернет-ресурс: [www.dfz.bg](http://www.dfz.bg)
- [4] Илиев, Г. Информационната икономика (състояние, проблеми, перспективи). Академик пббликейшънс, София (2014), предговор
- [5] Комитет на ООН по продоволствена сигурност, Интернет-ресурс: <https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/food-security-and-affordability/>
- [6] МЗХ, Стратегически план 2023-2027 за развитие на земеделието и селските райони, Интернет-ресурс: <https://www.sp2023.bg/index.php/bg/sprzsr-bg/celi>
- [7] НСИ, [www.nsi.bg](http://www.nsi.bg)
- [8] Пергелов К., „Счетоводната теория и методология в прехода ни към пазарна икономика“, Доклад пред научно-практическа конференция „Счетоводството в условията на пазарна икономика“, 02-03.12.2002г., София, с.19
- [9] Резолюция на Европейския парламент относно справянето с продоволствената сигурност в развиващите се страни, 2022. Интернет-ресурс: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0287\\_BG.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0287_BG.html)
- [10] Стоянов, С., С. Башева, Д. Фесчийн, Р. Пожаревска, Б. Брезоева, Д. Петрова, Н. Орешаров, Р. Иванова, Л. Тодоров, Т. Рупска, К. Златарева, М. Маркова, Л. Камбурова. Финансова отчетност. София, ИК – УНСС (2016), с. 7
- [11] Davids, D.L., Recovery effects in binary aluminum alloys, Ph.D. thesis, Harvard University (1998).
- [12] Stigler, G. J., The economics of information. The Journal of Political Economy. LXIX (3) (1961), p.213.
- [13] Stiglitz, J. E. The contributions of the economics of information to twentieth century economics. The Quarterly Journal of Economics, November (2000), p.1471

**Име на автора: Паулина Димитрова**

Месторабота: Шуменски университет “Еп.К. Преславски”

E-mail: [p.dimitrova@shu.bg](mailto:p.dimitrova@shu.bg)

# MODERN MARKETING APPROACHES AND EXAMPLES OF ACHIEVING SUSTAINABILITY DEVELOPMENT

RALITSA V. YANEVA

**ABSTRACT:** Sustainability is becoming increasingly important in all aspects of business, including marketing. The report makes a connection between marketing approaches and the possibilities of achieving sustainability in an economic system. Sustainable marketing practices include strategies and tactics aimed at promoting products, services and initiatives that contribute to environmental, social and economic sustainability. The purpose of scientific research is to derive the main directions for action in an organization that lead to sustainable and effective development. Real examples and trends for the implementation of sustainable practices on a global scale are presented.

**KEYWORDS:** marketing approaches, sustainability, sustainable marketing

**JEL:** M31, Q56

## СЪВРЕМЕННИ МАРКЕТИНГ ПОДХОДИ И ПРИМЕРИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ<sup>1</sup>

РАЛИЦА В. ЯНЕВА

**АБСТРАКТ:** Устойчивото развитие става все по-важно във всички аспекти на бизнеса, включително и в маркетинга. В доклада е направена връзка между маркетинговите подходи и възможностите за постигане на устойчивост в една икономическа система. Маркетинговите практики за устойчиво развитие включват стратегии и тактики, насочени към насърчаване на продукти, услуги и инициативи, които допринасят за екологична, социална и икономическа устойчивост. Целта на научното изследване е да изведе основните посоки за действие в една организация, които водят до устойчиво ефективно развитие. Представени са реални примери и тенденции за прилагане на устойчиви практики в световно измерение.

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** маркетингови подходи, устойчивост, устойчив маркетинг

**JEL:** M31, Q56

### Въведение

Новите концепции в маркетинга засягат устойчивото развитие, което в научните изследвания обединява различни проблеми в обществено-политическо, икономическо и екологично естество.

Маркетингът е наука, изкуство, философия, умение и прочие. Неизброими са възможностите и вариантите за да се създаде условие за две страни да си взаимодействат и облагодетелстват, да отговорят на търсенията си и желанията си, и да бъдат удовлетворени в същото време. Но както се предоставят възможности за облагодетелстване на страните, така от друга страна е възможно да се случи да се ощетят и трети страни. Такъв е примерът с процеса на производство и задоволяване на потребностите посредством размяната. Производството, в което число можем да включим и търговията и услугите, най-общо произвежда продукти, използвайки

---

<sup>1</sup>Докладът е финансиран по проект №РД-08-144/02.02.2024г. „Математически модели и икономически изследвания за устойчиво развитие“ от Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“.

оскъдни ресурси и блага. Това води до изчерпване на ресурсите и до недостиг в редица други сектори. Изключителният икономически растеж в резултат на индустриалната революция и нарасналото потребление на продукти и услуги води до влошаване състоянието на околната среда, до увеличаване на отпадъците, до финансови и ресурсни загуби. [2] Устойчивото развитие обединява два основни стремежа на обществото – единият, насочен към постигане на икономическо развитие, осигуряващо нарастващ жизнен стандарт и вторият – за опазване, съхраняване и възстановяване на околната среда сега и за бъдещ период. То предполага икономически растеж, задоволяващ нуждите на обществото от благосъстояние в дългосрочен план, без да лишава бъдещите поколения от възможността да задоволят своите нужди [6].

Най-често задаваните въпроси в тази връзка са – Как да се постигне икономически растеж, без това да нанесе щети върху околната среда? Заплашено ли е екологичното равновесие в резултат от икономическия прогрес? Има ли опасност за бъдещите поколения да живеят в оскъдност да не могат да посрещат своите нужди?

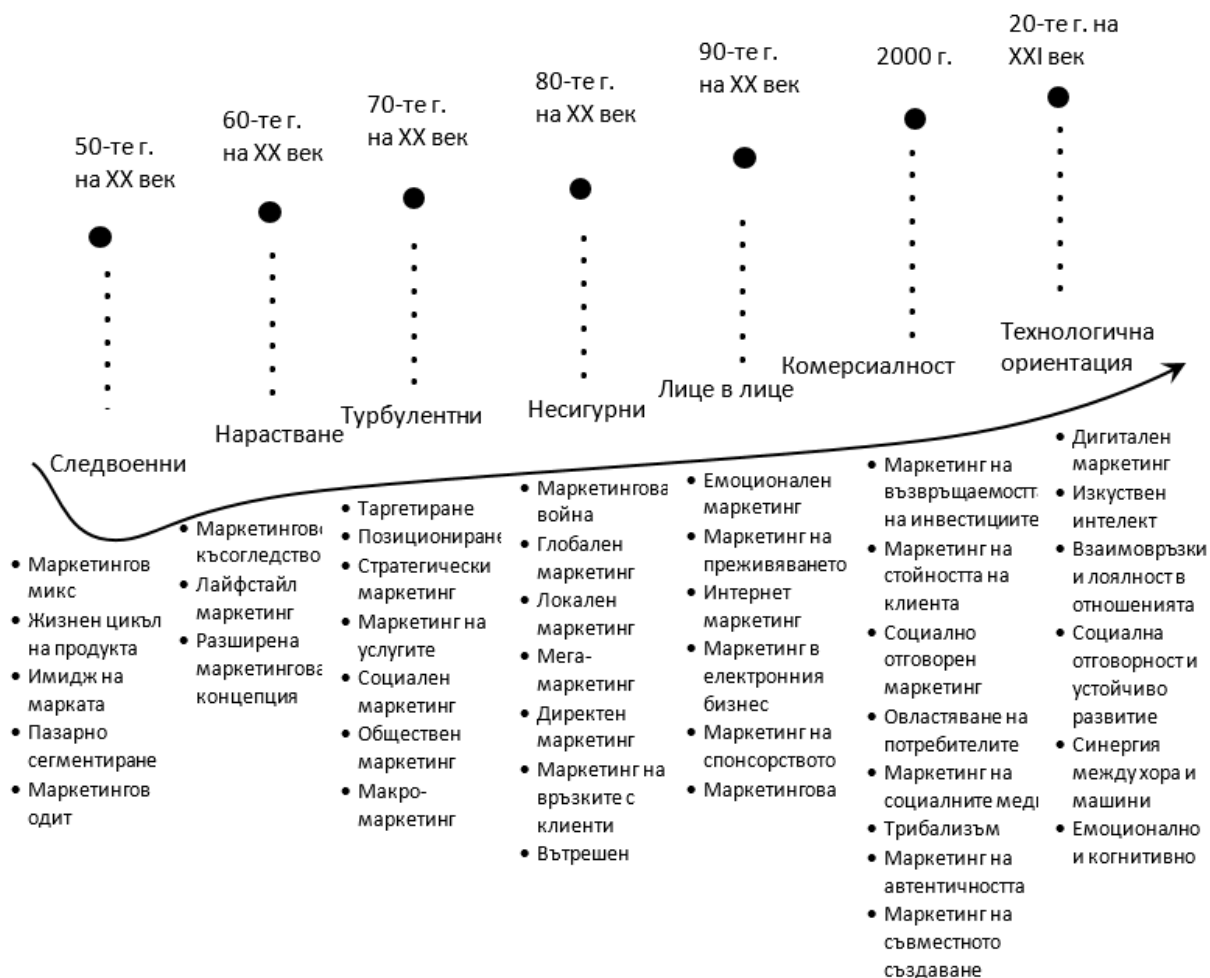
В отговор на тези въпроси се поставя и целта на изследването. Да се установи какви са маркетинговите подходи за постигане на устойчиво развитие и как могат тези подходи да се класифицират.

Предмет на изследването касае съвременните маркетингови подходи и примери, които организациите прилагат за постигане на устойчиво развитие. Обект на изследване са големите компании, прилагащи съвременни маркетингови подходи.

За да се постигне целта е необходимо да бъде направен литературен обзор на съвременни източници по темата – печатни издания, научни статии, статии в електронни издания и интернет публикации.

## **Нови подходи в маркетинга**

Развитието на маркетинговите концепции в годините преминава през съществени промени. От продуктовоориентиран, клиентоориентиран, ориентиран към отношенията, към дигиталния свят, към технологиите. Развитието на различните концепции на маркетинга в ретроспекция на фиг.1 е представена еволюцията на маркетинговите концепции според бащата на маркетинга – Филип Котлър. В началния етап от създаването и развитието на маркетинговите концепции централна позиция заемат производството, реализацията, човешките и финансовите ресурси. Впоследствие и с изясняване на концепцията за основните 4P на маркетинговия микс, кръгзорът на маркетинга се избистря и разширява. С възникването на кризисната икономическа обстановка през 70-те години на XX век в Съединените щати ситуацията се преобръща и необходимостта от прецизна сегментация, позициониране и прилагане на различни стратегии се увеличава. Вследствие обаче на несигурната обстановка, оскъдното предлагане и находчивостта на клиентите се установява нов етап на маркетингови войни и разработване на различни подходи за установяване на конкурентоспособни позиции. По това време конкурентни предимства се установяват въз основа на разходи или диференциация на продукти [13], без да се вземат под внимание два основни фактора – че ресурсите все пак са ограничени и че при производството и реализацията на продуктите се извършват разходи, които не се отчитат и които респективно трябва да бъдат плащани от бъдещите поколения – като замърсяването на околната среда при производството и дистрибуцията, изчерпването на ресурси, които не се възстановяват сами и т.н. [1] 90-те години на миналия век към оригиналните четири “P” се присъединяват и новите четири – хора (people), физически доказателства (physical evidence), обществено мнение (public opinion), политическа власт (political power).



**Фигура 1.** Еволюция на маркетингови концепции. (Преработено от Котлър, Ф., Картаджая Х., Сетиаван А., 2010) [3]

Същността на класическия модел на Маркетинг 1.0 остава тактическа.

Икономическият спад изиграва важна роля в израстването на значението на маркетинга, преминавайки от тактическо на стратегическо ниво. Маркетингът от продуктоцентричен премества фокуса си върху клиента – клиентоцентричен (Маркетинг 2.0).

„Бъдещето на маркетинга е хоризонтално, а не вертикално“, посочва Kotler в книгата си Маркетинг 3.0. Той предлага сравнение на маркетинговите етапи в еволюционно отношение от Маркетинг 1.0, през Маркетинг 2.0 и Маркетинг 3.0, до Маркетинг 4.0. [4]. Развитието на процесите на глобализацията, свързано с мощното навлизане на информационните и комуникационни технологии в бизнеса, но също и с повишено потребление на персоналните компютри и Интернет в края на 80-те и началото на 90-те години, способстват за по-висока степен на взаимодействие между хората и улесняват разпространението на информацията „от уста на уста“. За да бъдат в крак с тенденциите и да отговорят на нуждите на клиентите, маркетинговете насочват усилията

си към емоциите и преживяванията така, че да се докоснат до умовете и сърцата на потребителите и те от своя страна да се почувстват специални.

Докато Маркетинг 3.0 е насочен към взаимоотношенията с клиентите, фокуса върху емоциите и преживяванията на клиентите, с пълна сила се налагат дигиталните технологии. В Маркетинг 4.0 Kotler набляга на прехода от традиционното към дигиталното. Маркетинговите усилия се насочват към стратегическа дейност за предоставяне на персонализирана добавена стойност, надхвърляща ползите от конкретната употреба на продукта. Забелязва се издигане на пиадестал на етиката в отношенията, както във вътрешността на компаниите, така и между компанията и нейните клиенти, конкуренти, контактни аудитории, общество. Независимо от това, че в следващата декада особен превес заема финансовата ориентация на маркетинговите дейности, т.е. разчита се на финансовите показатели за измерване на ефективността от маркетинговите усилия, все повече започва да се обръща внимание на социално-отговорния маркетинг. Според Иванов са налице две основни тенденции, касаещи маркетинговите стратегии на компаниите: От една страна фирмите са принудени под натиска на конкурентите и зараждащите се обществени процеси да инвестират в дейности и програми, свързани с тяхната социална отговорност. От друга - поставянето на клиентите в центъра на маркетинговата ориентация и дейност изисква фирмите да се съобразяват все повече с желанията на клиентите си при вземането на решения. „И ако в обществото тенденциите за увеличаване на чувствителността към проблемите, свързани с екологията и социалното неравенство стават все по-силни, бизнесът няма как да не се съобрази с тях и да не преформулира своята ориентация. Защото в противен случай би загубил конкурентните си предимства.“ [1]

В Таблица 1 са предложени сравнения на концепциите в маркетинга описани от Котлър, Картаджая, Сетиауан [3] с допълнените съвременни Маркетинг 5.0 и Маркетинг 6.0.

**Таблица 1**

Сравнение между различните маркетингови концепции

	<b>Маркетинг 1.0</b> Продукто-центричен маркетинг	<b>Маркетинг 2.0</b> Ориентиран към потребителите маркетинг	<b>Маркетинг 3.0</b> Ръководен от ценностите маркетинг	<b>Маркетинг 4.0</b> От традиционното към дигиталното	<b>Маркетинг 5.0</b> Емоционален и етичен маркетинг	<b>Маркетинг 6.0</b> Метамаркетинг
<b>Цели</b>	да продава продукти	да задоволява и задържа клиенти	да направи света едно по-добро място	да придвижи клиентите от осведомеността до препоръчването	постигане на устойчиво развитие чрез интегриране на иновации и технологии	създаване на устойчиви, етични и технологично интегрирани маркетингови стратегии, които съчетават иновации и човешки ценности
<b>Движещи сили</b>	индустриалната революция	информационните технологии	нова вълна технологии на 21в.	преход към дигиталната икономика, съчетаване на дигитален и	Интеграция на AI, Big Data, IoT, AR и VR , кибер-сигурност и защита на данни, етика и социална отговорност,	Надгражда се чрез Изкуствен интелект (AI) с емоционална интелигентност, Интернет на всичко (IoE), Разширена

				традиционен маркетинг	омниканални технологии, блокчейн и др.	реалност (XR), Управление на клиентския опит (CXМ)
<b>Как фирмите гледат на пазара</b>	масови потребители с физически нужди	повзискателни потребители с ум и сърце	човешки същества с ум, сърце и дух	социално свързани потребители, приятели на марката	отразяват се разликите в поколенията неравенството в доходите и цифровото разделение	като на динамична и взаимосвързана екосистема, където технологиите и човешките ценности работят заедно за създаване на устойчиви и значими взаимоотношения с клиентите.
<b>Основен маркетингов прием</b>	разработване на продукт	диференциация	ценности	ангажиране на клиентите и застъпничество	гъвкав маркетинг и маркетинг, базиран на данни	Персонализация, микро-сегментация, и емоционално ангажиране
<b>Маркетингови политики</b>	специфика на продукта	корпоративно и продуктово позициониране	корпоративна мисия, визия и ценности	прозрачност във взаимоотношенията и сътрудничество	персонализация, потребителско изживяване, социално въздействие посредством технологична интеграция, иновации гъвкавост, етика поверителност	акцент върху етика, социална отговорност и устойчивост
<b>Стойности предложения</b>	функционални	функционални и емоционални	функционални, емоционални и духовни	създаване на преживяване стимулиращо доверие и лоялност	отговорят на нарастващите очаквания на потребителите за персонализация, етика и устойчивост, като същевременно се стремят към иновации и подобряване на клиентското преживяване	сътрудничеството между хора и машини, за да създаде значими и устойчиви взаимоотношения с клиентите
<b>Взаимодействие с потребителите</b>	трансфер от един човек към множество хора	връзка на един човек с друг човек	сътрудничество на множество хора с множество хора	персонализирани взаимоотношения с потенциал да създават и добавят стойност	Използване на разказване на истории, персонализация	Емоционална и когнитивна ангажираност, сътрудничеството между хора и машини

Проличават особено акценти в новите подходи, при които се създава сътрудничество с клиентите и се насочват усилията към устойчиви практики. Съвременните маркетингови подходи се адаптират към бързо променящия се технологичен пейзаж и нарастващите очаквания на потребителите. Тези съвременни маркетингови подходи отразяват необходимостта от адаптация към променящите се технологии, поведение на потребителите и глобалните тенденции в устойчивото развитие и социалната отговорност.

### **Устойчиво развитие през призмата на маркетинга**

Терминът устойчиво развитие е въведен през 1987 и е дефиниран в доклада Brundtland на Световната комисия по околна среда и развитие, озаглавен „Нашето общо бъдеще“. В дефиницията терминът е определен като „развитие, което удовлетворява нуждите на настоящето, без да компрометира възможностите на бъдещите поколения да удовлетворяват своите нужди.“.

[14]

Организацията на обединените нации, малко по-късно допълва определението с: „процес на развитие, който отговаря на нуждите на днешното поколение, без да компрометира способността на бъдещите поколения да отговарят на своите собствени нужди, като същевременно се обръща внимание на дългосрочното здраве и жизнеспособност на природните и човешките ресурси.“

Така започва пътят на развитието на идеите за ролята на маркетинга при решаването на важните въпроси за екологичните и социални промени, които настъпват. През 1975 г. в Остин, Тексас се провежда първият работен семинар по екологичен маркетинг [14].

Според Лаков, не всеки растеж е устойчив, ако не се отчита влиянието върху природата и социалните измерения на обществото. „Либералната икономика води до противоположни резултати – не отчита необходимостта от опазване на околната среда, богатите стават побогати, а бедните – по-бедни, в резултат от стремежа към максимална печалба. Това противоречие е преодолимо, а при определени условия принципите на устойчиво развитие могат да се допълват с тези на пазарната икономика. „Невидимата ръка“ на пазара може и трябва да се балансира с „видимата ръка“ на регулацията.[5]

През 1972г. Котлър разширява класическата маркетингова концепция и въвежда понятието социален маркетинг. [11]. С това дава началото на идеите за грижата в социално и екологично отношение. Появяват се първите концепции за устойчив маркетинг. Редица изследователи представят идеите си в тази насока: [7], [8], [9], [10]. Устойчивият маркетинг е подход, който включва принципите на устойчивото развитие в маркетинговите стратегии и практики на една организация. Той цели да създава стойност не само за бизнеса и потребителите, но и за обществото и околната среда в дългосрочен план. Ролята на маркетинга за постигане на устойчиво развитие изисква интегриран подход. В този подход се набляга на промените в социално, икономическо и екологично отношение. В социален аспект се налага да се преследват цели за подобряване на качеството на живот, социалната справедливост и намаляване на бедността и неравенствата. Икономическият растеж касае създаването на работни места и дългосрочна икономическа стабилност. В екологично отношение се разчита на грижа и опазване на околната среда, природните ресурси, намаляване на вредните емисии, стремеж към ограничаване на вредите, оказващи влияние на климата.

## **Тенденции и примери за прилагане на устойчиви практики в глобален мащаб**

За да се направи обобщена класификация на практиките в маркетинга, които допринасят за устойчиво развитие в локален и глобален мащаб са изведени някои статистики и примери за приложението на този вид активности. Поради наличието на значително изчерпателни данни в статията са предложени такива, които са характеризирани с по-голяма важност и значение. Тези практики за улеснение в представянето са категоризирани според направлението им:

### **- Производство и продукти**

Производството на продукти се преориентира към устойчиви практики по отношение на дълготрайността в потреблението им. Бялата техника на Miele и Bosch издържа между 15 и 20 години, а средната възраст на автомобилите в САЩ е 12,2 години. Levi's и Dr. Martens се стремят да предлагат облекла, с по-дълъг жизнен цикъл, а Apple и Panasonic разработват преносими компютри, които се използват над 5 години.

През 2020 г., площите за биологично земеделие в световен мащаб са достигнали около 74.9 милиона хектара. Това представлява увеличение с повече от 50% спрямо 2010 г., когато площите за биоземеделие са били около 37.2 милиона хектара. Според проучвания, повече от 60% от потребителите в развитите страни предпочитат биологични продукти поради тяхната екологичност и възприеманото по-високо качество. Пазарът на биологични храни претърпява бърз растеж през последните години,

с увеличаване на потребителското търсене на биологични продукти. Към 2022г. по данни на международния Научен институт за органично земеделие [15], биологичното земеделие се практикува в 191 страни, с над 90 милиона хектара земеделска земя /около 2% от земеделската земя в световен мащаб/ и близо 4,5 милиона производители, а глобалните продажби на биологични продукти достигат близо 135 милиарда евро през 2021 година. Сред държавите с най-големи площи за биологично производство са Австралия, Индия и Аржентина. През 2022г. се наблюдава безпрецедентно годишно увеличение на площите за органично земеделие с близо 27% в световен мащаб.

От направено проучване на Международната агенция по енергетика [16] материалната интензивност на глобалната икономика е намаляла с около 30% през последните 20 години, благодарение на по-доброто управление на ресурсите и иновации в производствените процеси. Според данни от Световната банка [17], енергийната интензивност на глобалната икономика е намаляла с около 15% през последните две десетилетия, благодарение на по-ефективни технологии и процеси. Според доклад на Statista глобалните емисии на въглероден диоксид от изкопаеми горива и промишлеността възлизат на 37,15 милиарда метрични тона ( $GtCO_2$ ) през 2022 г. Предвижда се емисиите да се повишат с 1,1 процента през 2023 г., за да достигнат рекордно високо ниво от 37,55  $GtCO_2$ . От 1990 г. глобалните емисии на  $CO_2$  са се увеличили с повече от 60 процента.

Според Световната банка, индустриалните отпадъци представляват около 17% от общите твърди отпадъци, генерирани в световен мащаб. В страните от Европейския съюз [17], например, количеството на индустриалните отпадъци е намаляло с около 10% през последните десетилетия, благодарение на прилагането на политики за по-добро управление на ресурсите и интегриране на принципите на кръговата икономика.

През 2021 г. средно 55% от всички индустриални отпадъци в ЕС са били рециклирани. Тази цифра варира значително между различните индустрии и страни, като някои страни постигат до 80% рециклиране. [23] Проучване на Ellen MacArthur Foundation твърди, че над 1 трилион щатски долара на година могат да бъдат генерирани до 2025 г. за световната икономика и 100 000 нови работни места, създадени през следващите пет години, ако компаниите се фокусират върху насърчаването на изграждането на „кръгови“ вериги за доставки за увеличаване на степента на рециклиране, повторна употреба и повторно производство. [24]

Много компании в различни индустрии внедряват стратегии за нулеви отпадъци ("zero waste") с цел да намалят или напълно елиминират отпадъците от своите производствени процеси. Например, големи мултинационални компании като Unilever и Nestlé са постигнали значителен успех, намалявайки отпадъците, изпращани на сметища, с над 90% през последното десетилетие.

Според проучване на Европейската агенция за околна среда (EEA), повторната употреба на продукти в Европа се увеличава, особено в секторите на текстила, електрониката и мебелите. Онлайн платформи като eBay, OLX, Facebook Marketplace и други са значително допринесли за нарастването на повторната употреба на продукти.

По отношение на системите за управление на запасите проучване на Deloitte представя данни, че около 79% от водещите компании в световен мащаб използват системи за управление на запасите (Inventory Management Systems - IMS) за автоматизиране и оптимизиране на своите процеси. Тези системи могат да намалят разходите за управление на запаси с до 15%. Използват се IoT и автоматизация, които могат да намалят грешките с до 30% и подобряват точността на инвентаризацията до 99%. С това се подобрява времето за доставка с до 40%, а компаниите намаляват излишъците си с около 20-30%. [19]

#### - **Цени и ценообразуване**



Според доклад на PwC, 88% от потребителите биха били по-лоялни към марка, която предоставя ясно и прозрачно ценообразуване. Липсата на прозрачност в цените може да доведе до загуба на доверие и дори до отказ от покупка. Европейският съюз има строги регулации, които изискват от компаниите да предоставят прозрачни цени. Директивата за правата на потребителите задължава търговците да информират потребителите за крайната цена на продукта или услугата преди покупката, включително всички данъци и такси. Блокчейн технологията започва да се използва за подобряване на прозрачността в ценообразуването, особено в веригите за доставки. Според проучване на IBM, 81% от фирмите в глобален мащаб вярват, че блокчейн ще подобри прозрачността в ценообразуването, като предостави проследимост на цените от началото до края на веригата. Тези технологии се използват успешно и при проверка за наличие т.нар. „Зелено пране“, недобросъвестни практики, при които се спекулира с екологосъобразността на продукта, използват се подвеждащи механизми, твърденията за устойчивост са преувеличени и неверни.

Компанията Unilever отчете, че техните „устойчиви марки“, които интегрират социални и екологични ангажименти в своите продукти и ценообразуване, растат с 69% по-бързо от останалите продукти на компанията и формират 75% от растежа на Unilever.

#### **Потребителски предпочитания**

От 2021 г., около 73% от глобалните потребители казват, че биха променили своите потребителски навици, за да намалят въздействието си върху околната среда, а 55% от потребителите са готови да платят повече за продукти и услуги от компании, които демонстрират социална и екологична отговорност.[26] Емпирично изследване на McKinsey от 2022 г. показва, че 85% от изпълнителните директори на глобални компании заявяват, че техните потребители изискват повече прозрачност по отношение на екологичните и социалните разходи, заложили в цените. [18] В Европа, където устойчивостта е високо в дневния ред на ЕС, над 80% от потребителите заявяват, че са готови да платят по-високи цени за устойчиви продукти. В страни като Германия и Скандинавия този процент е дори по-висок. В САЩ, по-млади потребители (милениали и поколение Z) са сред водещите двигатели на търсенето на устойчиви продукти, като 60% от тях предпочитат да купуват продукти от социално отговорни компании. Според проучване на Deloitte, 68% от потребителите по света обмислят покупка на електрическо превозно средство заради екологичните му предимства, докато 54% го правят заради по-ниските разходи за експлоатация. В Германия през 2023 г. покупката на електрически автомобил може да бъде субсидирана с до 9000 евро.

Според IEA, електрическите превозни средства през 2022 г. са помогнали за избягването на около 500 милиона тона въглеродни емисии, което е приблизително еквивалентно на годишните емисии на Франция. [16]

#### **- Комуникация**

В много страни рекламните индустрии следват етични кодекси, като тези, установени от International Chamber of Commerce (ICC) или European Advertising Standards Alliance (EASA). През 2022 г. около 74% от всички рекламни кампании в Европа са били проверени за съответствие с етичните стандарти. Много големи компании, като Procter & Gamble и Unilever, въвеждат свои собствени етични инициативи, които включват ангажимент за прозрачност, избягване на дискриминация и устойчивост в рекламата.

#### **- Персонал, работна среда и организационна култура**

Емпирично изследване на Deloitte показва, че компаниите, които инвестират в програми за здраве и безопасност, отчитат намаление на трудовите инциденти с около 15-20%, което също така води до по-висока производителност и намаление на разходите за здравни грижи. Според Glassdoor, компаниите, които осигуряват справедливи

възнаграждения и бонуси, отбелязват 33% по-високо ниво на удовлетвореност сред служителите. Това също води до по-висока лоялност и по-добро представяне на работното място.

Проучване на McKinsey показва, че системите за бонуси и поощрения, които са свързани с резултатите на служителите, могат да повишат производителността с до 20%.

Според Deloitte, организации, които активно насърчават култура на разнообразие и приобщаване, имат с 2,3 пъти по-голяма вероятност да отчитат финансово превъзходство над своите конкуренти.[19]

Анализ на MetLife Employee Benefit Trends Study [12] показва че, около 70% от служителите заявяват, че здравните придобивки са основен фактор за тяхната удовлетвореност от работодателя. Според Work Institute, около 40% от напусканията на работа са свързани с незадоволителни условия на труд или липса на възможности за развитие. Компаниите, които инвестират в подобряване на тези условия, отбелязват до 50% намаление на текучеството.

Изследване на American Psychological Association показва, че 89% от работниците смятат психологическата подкрепа от работодателя за ключова, особено в стресови или кризисни периоди. [25]

#### **- Дигитална и онлайн стратегия**

В доклада на Billentis се казва че, глобалният пазар на електронни фактури ще расте средно с 28% годишно, като до 2028 г. Преходът към електронни документи спестява хартия и намалява въглеродния отпечатък. [20]

Според изследванията на eMarketer се установява, че продажбите на електронната търговия ще преминат границата от 6 трилиона долара през 2024 г., а 20,1% от всички продажби на дребно ще бъдат извършени дигитално. Според Gartner глобалната работна сила ще работи дистанционно поне няколко дни в седмицата. [21] Това намалява нуждата от физически офиси и пътувания, което води до намаление на въглеродните емисии.

Платформи като Amazon, Alibaba и Shopify доминират в електронната търговия, като предлагат на бизнеса дигитални алтернативи за продажба на продукти и услуги без нужда от физически магазини.

#### **- Регулации и сертифициране**

Според проучване на Nielsen, около 66% от глобалните потребители са готови да платят повече за продукти от компании, които са сертифицирани за устойчиво развитие, а 73% от милениалите считат устойчивостта за важен фактор при вземане на решение за покупка, а от проучване на European Commission става ясно, че 57% от европейските потребители заявяват, че търсят екоетикети при покупка на продукти, което показва нарастващата значимост на сертификатите за устойчивост в потребителските решения.

Европейският съюз въведе План за действие за кръгова икономика (Circular Economy Action Plan), който цели до 2030 г. всички опаковки на пазара на ЕС да бъдат рециклируеми или повторно използвани. Според Eurostat, това може да намали общия обем на отпадъците с около 50%. Китайската инициатива "Зелен план" включва амбициозни цели по отношение на намаляването на отпадъците като част от своя план за кръгова икономика. Страната възнамерява всичките ѝ отпадъци да могат да се рециклират до 2025 г., като новите продукти се изработват от 20 процента рециклирани материали.

#### **- Социална отговорност и съпричасност**

Според анализ на Cone Communications, 91% от потребителите очакват от компаниите да се ангажират с каузи и да правят бизнес по отговорен начин. Освен това, 88% казват, че са по-склонни да бъдат лоялни към компания, която подкрепя социални или екологични въпроси, а проучване на Nielsen от 2021 г. констатира, че 73% от глобалните потребители казват, че биха променили своите потребителски навици, за да

намалят въздействието си върху околната среда. Цели 81% от поколение Z предпочитат да купуват от компании, които се ангажират с екологични и социални каузи, дори ако това означава да плащат повече за продуктите.[26]

Компания UN Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR) установява, че 60% от големите корпорации участват активно в помощ на засегнатите от природни бедствия чрез финансови дарения, доброволчество и предоставяне на логистична подкрепа. 75% от компаниите са адаптирали своите производствени процеси, за да отговорят на нуждите на обществените кризи, като например производство на лични предпазни средства и медицинско оборудване. В САЩ 85% от компаниите, участващи в помощи за природни бедствия, използват своите логистични мрежи и ресурси за разпределение на хуманитарна помощ и подкрепа за възстановяване.

Edelman Trust Barometer представя изследване, според което 62% от потребителите очакват от компаниите да заемат позиция и да участват активно в социални въпроси, като расова справедливост, равенство и правата на човека.[28] Businessolver цитира, че 90 % от служителите казват, че биха били по-лоялни към компания, която смятат за съпричастна, а повече от 80 процента казват, че биха работили повече часове за съпричастна компания. [29]

Според проучване на Chief Executives for Corporate Purpose, 72% от големите корпорации в световен мащаб са увеличили своите дарения към обществени каузи и благотворителни организации по време на криза.[30] Друга организация Points of Light установява, че 68% от организациите в световен мащаб имат активни доброволчески програми, които включват участие на служители в подпомагане на засегнати общности по време на обществени кризи. 45% от служителите в тези програми са участвали в инициативи за подпомагане на общности, засегнати от кризи, като природни бедствия, социални вълнения или здравни кризи. [31]

В резултат на изведените тенденции могат да се обвържат идеите за устойчиво развитие с тези на маркетинговите принципи е представена структурна класификация на маркетинговите подходи, подредени според „P“ в маркетинга: продукт (product), цена (price), дистрибуция (place), комуникация (promotion), хора (people), физически доказателства (physical evidence), обществено мнение (public opinion), политическа власт (political power).

#### **Класификация на видовете устойчиви практики, според маркетинговата ориентация**

Продукт	✓	Дълготраен продукт, биологично производство, „зелен продукт
	✓	Редукция на ресурсите в производството – материалоемкост, енергоемкост
	✓	Намаляване на отпадъците в производството
	✓	Намаляване на вредните емисии от производството
	✓	Рециклиране на отпадъците от производството
	✓	Рециклиране на продуктите след експлоатация
	✓	Повторна употреба на продукта
Цена	✓	Прозрачно ценообразуване, балансирано по стойност
	✓	Избягване на „зелено пране“ – висока цена за продукт, който не отговаря на условията за устойчивост
	✓	Ценови модел на база баланс във времето
	✓	Икономия от мащаба – реализация на по-ниска цена
	✓	Диференциация в цените за съответни целеви пазари
Дистрибуция	✓	Социален и екологичен ангажимент в ценообразуването
	✓	Оптимизация на логистиката с цел намаляване на въглеродните емисии и оптимален маршрут

	✓ Използване на електрически или хибридни автомобили
	✓ Използване на локални дистрибуционни мрежи
	✓ Многофункционални опаковки
	✓ Ефективно управление на запасите
	✓ Затворен цикъл на продукта – дистрибуционни мрежи, стимулиращи връщане, рециклиране и т.н.
	✓ Намаляване на физическите магазини
Комуникация	✓ Информирани избор на потребителите – ясно етиктиране, отчетност
	✓ Зелени кампании, каузи, спонсорство, дарения
	✓ Образование и насърчаване на устойчив начин на живот
	✓ Етика в рекламата
Хора	✓ Подобряване условията на труд на служителите
	✓ Повишаване стандарта на живот на служителите
	✓ Социални придобивки за служителите
	✓ Здравеопазване за служителите
	✓ Баланс между професионалния и личния живот
	✓ Етични отношения в организацията
	✓ Култура на устойчивост в организацията – инициативи за екологично съзнание и социална отговорност
	✓ Етични вериги за доставка
	✓ Дълготрайни партньорства
Физически доказателства	✓ Енергийно ефективни сгради
	✓ Сертификационни знаци
	✓ Устойчиви услуги – практики за намаляване на замърсяването, стимулиране на рециклирането, енергийна ефективност и др.
	✓ Интериорен дизайн с екологични материали
	✓ Използване на дигитални алтернативи, заместващи използваните ресурси /напр. хартия/
Обществено мнение	✓ Социална отговорност и ангажираност на потребителите
	✓ Обратна връзка и диалог със заинтересованите страни
	✓ Взаимовръзка с лоялните потребители и способстване за изграждане на допълнителна стойност
	✓ Спазване на етични стандарти на обществеността
Политическа власт	✓ Публично-частни партньорства за внедряване на устойчиви практики
	✓ Спазване на регулации и закони за устойчиво развитие
	✓ Интеграция на целите с международните инициативи за устойчивост
	✓ Вземане на участие в обществени кризи

## Заклучение

Съвременните маркетингови подходи трябва да бъдат съобразени с проблемите в екологично и социално отношение, както и с динамично развиващите се технологии. По конкретно организациите трябва да насочат вниманието си към дейности в кръгов модел, които да създават нови възможности, както за бизнес, така и да бъдат в полза на околната среда и обществото. В такава посока е необходимо да се ангажират корпорациите и обществото. Ролята на маркетинга е да образова, както организациите, така и техните потребители. В рамките на кръговата икономика рециклирането създава предпоставки за нови работни места, стимулира икономиката особено в сектора на управлението на отпадъци. С цел намаляване на енергийното потребление и намаляване на въглеродните

емисии играе важна роля повторната употреба и ремонтните дейности. Съществен момент в работата на правителствата е да се създадат регулаторни механизми за насърчаване на рециклирането и въвеждане на забрани за използване на определени пласмаси и вредно производство.

#### **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Иванов, С. (2012). КОНЦЕПЦИЯТА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ И ПАЗАРА НА БИОПРОДУКТИ–МАРКЕТИНГОВА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ.
- [2] Илиева, Д. (2023). МАРКЕТИНГОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ТЕНДЕНЦИИ В УСЛОВИЯТА НА ПРЕХОДА КЪМ КРЪГОВА ЗЕЛЕНА ИКОНОМИКА. 62, book 5.1.
- [3] Котлър, Ф., Картаджая Х., Сетиаван А. (2010). *Маркетинг 3.0. От продуктите към клиентите към човешкия дух*. София: Локус Пъблишинг.
- [4] Котлър, Ф., Картаджая Х., Сетиаван, А. . (2019). *Маркетинг 4.0 От традиционното към дигиталното*. Локус Пъблишинг. .
- [5] Лаков, П. М. (2016). КЪМ ПОКАЗАТЕЛИТЕ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА РЕГИОНИТЕ. *ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН І ЗДОРОВ'Я ЖИТЕЛІВ МІСЬКИХ ЕКОСИСТЕМ*, 5-6 травня.
- [6] Петров, К. (2012). *Устойчиво развитие на регионите*. София: Авангард Прима.
- [7] Belz, F., Peattie, K. (2009). *Sustainability Marketing: A Global Perspective*. Wiley: Chichester.
- [8] Charter, M., Peattie, K., Ottman, J., Polonsky, M. . (2002). *Marketing and sustainability. Centre for Business Relationships*, . Cardiff University: Accountability, Sustainability and Society (BRASS).
- [9] Fuller, D., Gillett, P. (1999). Sustainable marketing: strategies playing in the background. *Conference Proceedings. American Marketing Association. 10*, (стр. 222-224).
- [10] Hunt, S. (2011). Sustainable marketing, Equity, and economic growth: a resource-advantage, economic freedom approach. *J. of the Acad. Mark. Sci.* 39, 7-20.
- [11] Kotler, P. (1972). A generic concept of marketing. *Journal of Marketing.* , 46-54.
- [12] Metropolitan Life Insurance Company. (2024). Извлечено от <https://www.metlife-gulf.com/content/dam/metlifecom/metlifegulf/metlife-ebts-2024.pdf>
- [13] Porter, M. (1980). *Competitive strategy. Technique for Analyzing Industries and Competitors*. New York: The Free Press.
- [14] WCED. (1987). *Our Common Future*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- [15] (н.д.). Извлечено от <https://www.fibl.org/en/>
- [16] (н.д.). Извлечено от <https://www.iea.org/>
- [17] (н.д.). Извлечено от <https://www.worldbank.org/en/home>
- [18] (н.д.). Извлечено от <https://www.mckinsey.com/>
- [19] (н.д.). Извлечено от <https://www.deloitte.com>
- [20] (н.д.). Извлечено от <https://www.p2pnetwork.org/latest-news/3856-global-e-invoicing-market-growing-28-per-year-billentis-report-finds.html>
- [21] (н.д.). Извлечено от [www.gartner.com](http://www.gartner.com)
- [22] (н.д.). Извлечено от <https://www.statista.com/>
- [23] (н.д.). Извлечено от <https://ec.europa.eu/eurostat>
- [24] (н.д.). Извлечено от <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/>
- [25] (н.д.). Извлечено от <https://www.apa.org/>
- [26] (н.д.). Извлечено от <https://kadence.com/why-gen-z-values-sustainability-tips-for-marketing-to-the-eco-conscious-generation/>
- [27] (н.д.). Извлечено от <https://www.undrr.org/>
- [28] (н.д.). Извлечено от <https://www.edelman.com/trust/2023/trust-barometer/special-report-business-racial-justice>
- [29] (н.д.). Извлечено от <https://www.businessolver.com/workplace-empathy/>
- [30] (н.д.). Извлечено от <https://cesp.co/>
- [31] (н.д.). Извлечено от <https://www.pointsoflight.org/>

**Име на автора: Ралица Вълчева Янева**

Месторабота: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски

E-mail: r.yaneva@shu.bg

# THE ROLE OF THE ACCOUNTANT'S PROFESSIONAL JUDGMENT IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO A DIGITAL ECONOMY

RALITSA K. DANCHEVA

**ABSTRACT:** *The modern technologies for processing information not only lead to the transformation of the role and significance of the modern accountant but even raise the question of the necessity of human involvement in the accounting process. In this context, the aim of the research is to analyze the consequences of the extensive transformation of the accounting profession in the era of digital technologies; to outline the main challenges facing it and to establish the influence of the digital economy on the professional judgment of accountants as the most important component of the accounting profession.*

**KEYWORDS:** *accountant, digital economy, professional judgment, ethics*

**JEL:** M41

## РОЛЯТА НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПРЕЦЕНКА НА СЧЕТОВОДИТЕЛЯ В УСЛОВИЯТА НА ПРЕХОДА КЪМ ДИГИТАЛНА ИКОНОМИКА

РАЛИЦА К. ДАНЧЕВА

**АБСТРАКТ:** *Съвременните технологии за обработка на информация водят не само до трансформация на ролята и значението на съвременния счетоводител, но дори до поставяне на въпроса за необходимостта от човешко участие в счетоводния процес. В този контекст целта на изследването е да се анализират последиците от мащабното трансформиране на счетоводната професия в ерата на дигиталните технологии; да се очертаят основните предизвикателства пред нея и да се установи влиянието на дигиталната икономика върху професионалната преценка на счетоводителите като най-важния компонент от счетоводната професия.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *счетоводител, дигитална икономика, счетоводна преценка, етика*

**JEL:** M41

### Въведение

Съвременната икономика непрекъснато се променя и това неминуемо води до промени и в счетоводната теория и практика. Развитието на дигиталната икономика е съпроводено с нарастващата роля на информационните технологии в различни области на изкуствения интелект, работи, облачни технологии, блокчейн технологии и други структурните промени в повечето икономически процеси. Тя носи радикални промени и в разбирането за стойността, работната заплата, труда, капитала, мястото и ролята на различните фактори на производството и други [10, с. 11]. Дигиталната икономика променя както пространствената локация на труда, така и разгръщането на процесите по автоматизацията му, което води до закриване на работни места. Това от своя страна води до промяна на характеристиките на работната сила, като приоритет се дава на креативността, дигиталната грамотност, адаптивност, гъвкавост и други. От няколко години счетоводната професия е засегната и от влиянието на изкуствения интелект.

Всички тези трансформации свързани с прехода към друго ниво на икономиката значително промениха и оценките и подходите към на пръв поглед непохватими понятия като счетоводството и счетоводната професия. През целия период на своето съществуване счетоводителите и самото счетоводство претърпяват много драстични промени. От ръчното му водене до пълното му автоматизиране в съвременните условия. Технологичният процес продължава да се развива и неволно поставя въпроса дали счетоводната професия е необходима и колко дълго ще продължи да съществува, дали счетоводителите ще бъдат заменени с машини. Това неминуемо ни кара да се замислим колко широки са технологичните възможности и ще се конкурират ли в близко бъдеще с квалифицираните специалисти. Породиха се множество дискусии на наши и чужда автори, които застъпват различни тези от такива, които чертаят мрачни сценарии за счетоводната професия, до твърдения, че няма обективни причини да се очакват подобни сценарии.

Воденето на дискусии дали ще съществува счетоводството или не е излишна, тъй като докато има стопанска дейност, а дори и нестопанска дейност, то ще съществува. Счетоводството като „език на бизнеса“ ще бъде търсено при всякакви икономически условия, поради факта, че е източник на информация за разработването на ефективни управленски решения. По-сложна е ситуацията по отношение на счетоводната професия. Едно от съществуващите мнения е, че счетоводният труд може да бъде напълно автоматизиран и счетоводната професия няма да бъде търсена в бъдеще, тъй като работата ще се извършва от системи за автоматизация и дигитализация. Анализ на публикациите, посветени на развитието на счетоводството в дигиталната ера показват, че е твърде рано да се говори за изчезване на счетоводната професия и има редица причини за това [1, с. 2]. В потвърждение на посоченото становище е и проучване на Университета Бригъм Йънг в САЩ резултатите, от което показват, че счетоводната професия е трудно достъпна за изкуствения интелект в областите като данъчни, финансови и управленски оценки .

Факторите, които влияят върху бъдещото развитие на счетоводната професия са: средата, в която предприятията осъществяват своята дейност; очакванията на обществото от счетоводната професия и променените нагласи към счетоводителите от страна на бизнеса [6, с. 3]. Поради новите икономически условия счетоводството претърпява големи промени – поява на нови форми на бизнес, базирани на дигиталните технологии, както и електронни форми на плащане и други. Същевременно се налагат нови изисквания към представянето на счетоводните данни. Всичко това налага промяна на съществуващите подходи за генериране на счетоводни и отчетни данни, така както и разработването и внедряването на нови.

Дълги години счетоводната професия се възприемаше като много стабилна и перспективата за нейното изчезване от пазара на труда беше далечна. Още в края на миналия век в резултат на научно-техническия прогрес започна да нараства идеята, че информационните системи на бъдещето ще бъдат насочени към автоматизиране на интелектуалния компонент на работата на счетоводителите. Появиха се нови концепции за обработка и предаване на информация; счетоводните програми са интегрирани в системи за управление на предприятието като CRM (Customer relationship management) и ERP (Enterprise resource planning) и др. През следващите години счетоводството претърпява още по-големи промени като катализатор, за които са блокчейн технологиите и изкуственият интелект. В разработките на някои автори се дискутира въпросът, че най-съвременния и иновативен начин за отразяване на обективната действителност на предприятието е тристранното счетоводство съчетано с блокчейн технологиите. За

разлика от двустранното счетоводно записване, което обяснява какво се е случило и защо, то тристранното счетоводно записване се опитва да обясни с каква скорост се е случила определена стопанска операция. Тристранното счетоводно записване е базирано на блокчейн технологията. При тази технология се използва „дистрибутивния счетоводен регистър“, който функционира по съвременни начини с помощта на дигиталните технологии [3, с. 4, 6 и 9].

Дигитализацията позволява автоматизация на еднообразните и време отнемащи операции по счетоводно отчитане на фактури, банкови извлечения и други, което намалява ръчното въвеждане на данни. Счетоводителите извършват само функции по контрол по визуална проверка на данните и счетоводните записвания, като по този начин системата се самообучава от действията им. Намалява се възможността от грешки и се осигурява по-голяма надеждност и точност на счетоводните записвания. Всичко това стимулира развитието на креативни форми на счетоводна дейност, което предполага повишена компетентност в професионалната преценка. Според някои автори професионалната преценка в условията на развити пазарни отношения е средство за осигуряване на достоверността на счетоводната информация [8, с. 10-17; 12, 291-294].

Когато се говори за бъдещето на счетоводната професията трябва да се разграничи счетоводството от техническото въвеждане на данни. Вероятно не е далеч денят, в който въвеждането на данни като част от счетоводната работа ще остане в миналото, поради пълната му автоматизация. Целта на автоматизацията на счетоводството е да улесни работата на счетоводителите, а не да ги замени. Перспективите за счетоводителите, които се занимават с рутинни операции не са добри, предвижда се намаляване на техния брой, поради автоматизиране и дигитализиране на счетоводната дейност. За висококвалифицираните счетоводители дигиталните технологии ще създадат възможност да се концентрират върху развитието на професионалната преценка и интегрирането на резултатите от анализа на данни. Що се отнася до областта на счетоводната работа свързана със счетоводната преценка, е много трудно да се формализира и дори изкуственият интелект няма да бъде в състояние да замени човека в тази дейност. На практика към момента изкуственият интелект в счетоводството не е достатъчно усъвършенстван поради, което е необходимо да се прилага професионална преценка.

За някои професии като счетоводната, чието социално значение е голямо, понятието професионална преценка е от особено значение и в този смисъл ключова роля има моралната страна на професионалните решения. Без прилагането на подходящо ниво на професионалната преценка на счетоводителите е невъзможно да се генерира информация, която да позволи на потребителите да вземат ефективни управленски решения. Счетоводните стандарти изискват от счетоводителите да упражняват професионална преценка и да правят предложения и оценки, напр. като използват модели за оценка, обезценки или провизии. Качеството на счетоводната информация зависи основно от начина на упражняване на професионалната преценка. Тя се основава на теоретични познания, етично поведение, на специфични умения, комбинация и обвързване на информацията за добри практики и други.

Независимо че професионалната преценка е сравнително ново и малко познато явление за националната счетоводна теория и практика, тя придобива все по-голяма значимост. Въпросите свързани с нея не са застъпени в нашата счетоводно-икономическа литература, независимо че това е направено в трудовете на много чуждестранни автори. По-широко използване концепцията за професионалната преценка намира в международните стандарти за финансово отчитане (МСФО). Това се дължи на факта, че до неотдавна счетоводителите са се възприемали като изпълнители на строго регулирани правила, инструкции и указания, но в съвременните условия това се е променило и



съществуващите отчетни правила са заменени от принципи. На счетоводителя се налага самостоятелно да интерпретира различни факти от стопанския живот на предприятието и да изказва мнение. По този начин той се превръща от пасивен участник в стопанския живот на предприятието, във водеща фигура. Това се дължи на факта, че неговата професионална преценка оказва значително влияние върху финансовите отчети. Значимостта на професионалната преценка се засилва и с все по-голямото влияние на международните счетоводни стандарти върху счетоводството в нашата страна.

В МСФО професионалната преценка се разбира като разумна, мотивирана, добросъвестна преценка на счетоводителите в областта на счетоводството по отношение на счетоводните обекти. Основава се на знанията, професионалния опит и установените практики в условията на неопределеност.

Причините поради, които счетоводителите трябва да упражняват професионална преценка в своята работа са следните: необходимостта от преценка при двусмислени разпоредби в нормативните актове или липса на такива; при преминаване към МСФО; при разработването на подходящи счетоводни политики; прилагане на изисквания и допускания (на база счетоводните принципи) при поддържане на счетоводна документация и изготвяне на отчети; управление на счетоводния и данъчния риск; прилагане на данъчно планиране, извършване на финансово-икономически анализи и други [14, с. 131].

Следователно професионалната преценка се прилага в условията на несигурност, която несигурност може да се изразява: първо, какво е или не е възможно в границите на съществуващите разпоредби, като се избере оптималното решение, т.е. от съществуващите алтернативи, както и при разрешаване на правни колизии в действащите разпоредби, като се взе предвид правната сила на нормите, приоритет на специалните норми над общите и на новите пред приетите преди това. Второ, несъвършенство (липса) на самите разпоредби, т.е. прилагане на счетоводната преценка на счетоводителите за покриване на правна празнина с помощта на аналогичното прилагане на законите, стандартите, счетоводните принципи и други.

Професионалната преценка няма за цел да „приспособи“ реалността към желания от потребителите възглед, а точно обратното без завоалиране или подмяна, да разкрие информацията във форма определена от нормативната уредба и счетоводните стандарти, като същевременно гарантира невъвеждането в заблуждение на потребителите. Професионалната преценка на счетоводителя в общия смисъл е прилагането на необходимите знания, умения и опит в сферата на законодателството, счетоводните стандарти, данъчното облагане, управленското счетоводство и професионалната етика, които са насочени към вземането на правилни решения, за изпълнение на счетоводните задачи.

Съвременните условия ни карат да преосмислим съществуването на счетоводната професията и да се замислим какви знания, умения, професионални ценности и нагласи са необходими на счетоводителите и на бъдещите специалисти, за да демонстрират своята компетентност. Според Общата рамка за международни стандарти за образование за професионални счетоводители на Съвета по международни стандарти за образование по счетоводство (СМСОС) към Международната федерация на счетоводителите (МФС) се прави разграничение между понятията „компетенции“ и „способности“. Способностите са качествата, които трябва да притежават лицата, които им позволяват да изпълняват функциите си на работното място, докато компетентността се отнася до реалното демонстриране на резултатната дейност. Способностите включват знания по същество; методологически и функционални умения; поведенчески умения; интелектуални възможности (вкл. професионална преценка) и професионални ценности, етика и нагласи, т.е. това са качествата, които ще им позволят да изпълнят задълженията

си по компетентен начин. Компетентността е способността да се изпълнява работната роля съгласно определен стандарт с референция към действителната работна среда. Следователно способностите са качествата притежавани от лицата, които им позволяват да изпълняват функциите си, докато компетенциите се отнасят до реалното демонстриране на резултатна дейност.

В основата на демонстрирането на компетентността на бъдещите счетоводители са професионалните знания, умения, ценности, етика и нагласи. Образователният процес в нашата страна към момента е насочен към придобиване предимно на знания, а не към умения, нагласи и етика. Необходимо е да се извършат необходимите промени в областта на подготовката на бъдещите кадри, като обучението трябва да е насочено към разширяване на способностите.

Уменията, които са необходими на счетоводителите са: интелектуални умения, методологически и функционални; личностни; междуличностни и комуникационни и организационни умения и умения по бизнес мениджмънт. В контекста на настоящото изследване, ще се акцентира на интелектуалните умения, които включват знания, разбиране, прилагане, анализ, синтез (да се комбинират знания от няколко области, да се предвижда и да се правят заключения) и оценяване. Именно това е в основата на счетоводната преценка, тъй като интелектуалните умения позволяват на счетоводителите да разрешат възникнал проблем, да вземат подходящото решение и да упражнят добра преценка в сложни ситуации.

Поради нарастващите очаквания към счетоводителите от страна на бизнеса и обществото постоянно се увеличава обемът от знания, които трябва да усвоят счетоводителите с цел да изпълнят компетентно функциите си. Поради това счетоводителите непрекъснато трябва да актуализират своите знания, включвайки и такива свързани с дигиталните технологии, изкуствения интелект, критичното мислене, адаптивност и други. В обучението на бъдещите счетоводители трябва да се включат спецификите на дигиталното счетоводство и професионалната преценка. Обучението в областта на професионалната преценка е необходимо да се фокусира върху придобиването на умения за вземане на решения в условията на несигурност и в нестандартни ситуации. Също така трябва да се изберат ефективни форми за придобиването на умения за формиране на професионална преценка чрез конкретни ситуации, в които се описва ситуацията, определя се проблема и какви възможни решения съществуват, анализиране на нормативната база, условията на осъществяване на дейността на предприятието и други. На база на това да се вземат добре аргументирани решения.

Гаранция за осигуряване на обективност, независимост и професионализъм при формирането на професионалната преценка на счетоводителите се явява съблюдаването на професионалната етика [8, с. 15]. Поради тази причина на професионалната етика трябва да се отдаде заслуженото място не само в практиката на счетоводителите, но и в обучението на бъдещите счетоводители.

Нарастащите пазарни процеси в обществото поставят въпроса за морално-етичната страна на дейността на специалистите, включително и счетоводителите. Тя е тази, която позволява компетентното и авторитетно утвърждаване на професията в обществото. Счетоводителите не осъществяват своята дейност изолирано от останалите и се налага да влизат в контакт и да работят в условия, в които трябва да се съобразят с интересите на бизнеса, собствените им интереси и тези на обществото. Тези интереси не винаги съвпадат и на тях се пада нелеката задача да балансират между всички тях и да постъпват, така че да не засегнат интересите на нито една от страните. Това е изпитание и за най-етичните и морални хора. Всичко това изисква от тях добра подготовка, знания, умения и правилна етична преценка.

Без значение в какъв тип предприятия работят счетоводителите трябва да притежават определени професионални навици, да се ангажират с общо приетите ценности и принципи на поведение, осъществявайки своята дейност не само пред предприятието, но и пред обществото, тъй като отличителна черта на счетоводната професия е отговорността да се действа в обществен интерес. Следователно отговорността на счетоводителите не се ограничава до удовлетворяване на нуждите на отделния работодател или клиент, а е и към обществото като цяло. Когато действат в обществен интерес счетоводителите са длъжни да спазват стандартите за професионална етика и морал, тъй като информацията предназначена за обществено ползване е необходимо да бъде с високо качество. Колкото по-голям е интереса на потребителите към счетоводната дейност, толкова значението на етичните принципи са от по-голямо значение за упражняващите счетоводната професия.

Това предопределя необходимостта от единни етични норми, които да следват като гарант за тяхната работа. Именно Етичният кодекс на професионалните счетоводители прием от МФС обединява в себе си морално допустимите стандарти на поведение, определя моралните критерии, от които счетоводителите трябва да се ръководят при осъществяването на своята дейност. В него са систематизирани етичните стандарти, ценности, етични принципи и правила за действие, нормите за поведение и отговорността на счетоводителите. Той е насочен към балансиране на личните интереси на счетоводителите и отговорността, която те носят.

Изкуственият интелект поражда и множество въпроси свързани с етичните аспекти на счетоводната професия. Дигитализацията въпреки, че премахва определени заплахи, създава много други, при които прилагането на вече утвърдените етични принципи е трудно. Международната федерация на счетоводителите проучва влиянието върху етиката на технологичните иновации като роботизираната автоматизация на процеси, изкуствения интелект, блокчейн и облачни изчисления. Те следва да намерят отражение при бъдещи редакции насочени към подобряване обхвата на Етичния кодекс на професионалните счетоводители [4, с. 10].

Съществува възможност за директно прилагане на Етичния кодекс на Международната федерация на счетоводителите (МСФ) в съответната страна или прилагането му чрез адаптиране към националните особености. В нашата страна Законът за независимия финансов одит с изричната разпоредба на чл. 10 регламентира директното прилагане на Етичния кодекс на професионалните счетоводители, издаден от МФС чрез Съвета за международни стандарти по етика за счетоводители и приет от Института на дипломираните експерт-счетоводители (ИДЕС), при осъществяване на професионалната дейност на регистрираните одитори. Подобно изискване липсва в Закона за счетоводството по отношение не само на съставителите на финансови отчети, а на счетоводителите като цяло. Само част от счетоводителите и счетоводните предприятия са членове на професионални организации, които в своите устави приемат Етичния кодекс на МФС. В нашата страна само ИДЕС членува в МФС. Всичко това поставя въпроса за необходимостта от промяна на съществуващата нормативна уредба и прилагането на етичния кодекс да стане задължително, освен за регистрираните одитори, а и за лицата практикуващи счетоводната професия. Това ще послужи като гарант за качество на професионалната дейност на счетоводителите, тъй като морално допустимите стандарти в кодекса са гаранция за качеството на професионалната дейност на счетоводителите. Спазването на определените етични стандарти и принципи е продиктувано от целите и задачите на счетоводната професия и от желанието на професионалната общност да поддържа висок авторитет в обществото.

В този контекст са разработените и приети от МФС Международен стандарт за образование 4 Професионални ценности, етика и нагласи. Със засилване изучаването на

ценностите, етиката и морала бъдещите счетоводители ще изградят обща рамка на професионалните ценности, етика и нагласи за упражняване на професионална преценка и за постъпване по етичен начин, който да е в интерес на обществото и професията. Чрез наблюдението и участието в ситуации от практиката, изискващи определянето на етичните дилеми или ситуации изискващи професионална преценка бъдещите счетоводители ще могат да развият етична чувствителност и етична преценка.

## **Заклучение**

Следвайки своя път на развитие счетоводната професия продължава да се трансформира с цел да се адаптира към съвременните условия. Колкото и да е напреднал технологичният процес все още е далеч от точката, в която счетоводителите ще бъдат заменени от машини, които да действат въз основа на анализ на информация, оценка и прогнозиране. Поради тази причина ролята на професионалната преценка на счетоводителите е от голямо значение и представлява задължителен компонент от дейността им. Колкото по-развита е професионалната преценка, толкова по-сложни въпроси са в състоянието да решат счетоводителите, тъй като изкуственият интелект все още не е в състояние да решава проблеми в редица области на счетоводството. Това увеличава значението на квалифицирания счетоводител и неговата роля в дейността на предприятията се увеличава, а това от своя страна засилва изискванията към него от етична гледна точка.

## **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Акиндинов В. А., А. С. Лосева, В. Б. Попова. Професия бухгалтера при переходе к цифровой экономике: угрозы и перспективы. с. 1-6. <https://cyberleninka.ru/article/n/professiya-buhgaltera-pri-perehode-k-tsifrovoy-ekonomike-ugrozy-i-perpektivy>
- [2] Ашатович. В.С. Перспективы изменений в профессии бухгалтера в условиях цифровой трансформации. Научно-практический журнал. 2023, № 1, с. 64-70. <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-izmeneniy-v-professii-buhgaltera-v-usloviyah-tsifrovoy-transformatsii>
- [3] Боянов. Б. Концепцията за тристранното счетоводно записване в условията на блокчейн технологиите. София.(2020).[https://www.researchgate.net/publication/340933879\\_Koncepciata\\_za\\_tristrannoto\\_schetovodno\\_zapisvane\\_v\\_usloviata\\_na\\_blokcejn\\_tehnologiiite](https://www.researchgate.net/publication/340933879_Koncepciata_za_tristrannoto_schetovodno_zapisvane_v_usloviata_na_blokcejn_tehnologiiite)
- [4] Вейсел, А. Влиянието на изкуствения интелект върху счетоводството. ИДЕС. №3 (2023).
- [5] Кадочникова, А. В. Философия бухгалтерского учета в России: роль МСФО в становлении этических ценностей бухгалтера. Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. № 3, том 2 (2021). <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-buhgalterskogo-ucheta-v-rossii-rol-msfo-v-stanovlenii-eticheskikh-tsennostey-buhgaltera>
- [6] Костова, Н. Поглед към някои аспекти от бъдещето на счетоводната професия и счетоводните услуги. Идес, Извънреден брой (2021). <https://www.ides.bg/media/1919/06-ib-2021-n-kostova.pdf>
- [7] Морозова, Н. Г. Траектории трансформации профессии бухгалтера в условиях цифровизации. E-management, №1 (2022), 93-99.
- [8] Панкова, С.В., Саталкина, Е.В. Профессиональное суждение бухгалтера: неопределенность, риски и этические требования. Международный бухгалтерский учет. № 27 (2013), 10-17. <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnoe-suzhdenie-buhgaltera-neopredelennost-riski-i-eticheskije-trebovaniya>
- [9] Приображенская. В.В. Влияние цифровой экономики на развитие компетенций в области бухгалтерского учета. Финансовый журнал. №5 (2019), 50-63. <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovoy-ekonomiki-na-razvitie-kompetentsiy-v-oblasti-buhgalterskogo-ucheta>
- [10] Проданов, Хр. Политическа икономия на дигиталната икономика. Дигиталната икономика и предизвикателствата пред политическата икономия. Сборник доклади. Издателски комплекс – УНСС. София, 2020. <https://departments.unwe.bg/Uploads/Department/Digitalnata.ikonomika.pdf>
- [11] Ръководство по Международен етичен кодекс на професионалните счетоводители, 2022 на МФС.

- [12] Смирнова, Е. А. Профессиональное суждение бухгалтера: понятие, сущность и содержание. Теория и практика общественного развития. № 10 (2012), 291-294.  
<https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnoe-suzhdenie-buhgaltera-ponyatie-suschnost-i-soderzhanie>
- [13] Смоленская. О.В. Модель профессии бухгалтера в эпоху цифровых трансформаций: ключевые направления компетентностей. Финансовые рынки и банки. №11 (2022), 191-195  
<https://cyberleninka.ru/article/n/model-professii-buhgaltera-v-epohu-tsifrovyyh-transformatsiy-klyuchevye-napravleniya-kompetentnostey>
- [14] Шевелева. Е.А. Профессиональное суждение бухгалтера в условиях перехода к цифровой экотомике. // Вестник ЮУрГУ. Серия „Экономика и менеджмент“. №2, т. 14 (2020).  
<https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnoe-suzhdenie-buhgaltera-v-usloviyah-perehoda-k-tsifrovoy-ekonomike>

**Име на автора: Ралица Кирилова Данчева**

Месторабота: СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

E-mail: r.dancheva@uni-svishtov.bg

# CONTEMPORARY SOCIAL ENTREPRENEURSHIP - PARADIGMS AND PROJECTIONS

NEVYANA N. PETKOVA

**ABSTRACT:** *The report examines the presented problem in a specific aspect from the author's point of view in the context of global challenges and conflicting reflections. It focuses on social entrepreneurship and the challenges facing it in a contemporary aspect. It performs parity on innovative management technological solutions regarding the improvement of social entrepreneurship, because it is an expanding and quite successful concept imposed by the needs of the time in which we live. Thus, the question under consideration is current with a particular practical-applied significance, and the study is overview and conceptual. The scientific work is a synthesis and finding, applied through the prism of the critical author's position. Personal research interest is provoked and predicated as a result of emerging new social metrics in society. And the purpose of the report is for everyone who is interested in the issue. His ambition is to offer an author's point of view and mark his own research positions.*

**KEYWORDS** *social entrepreneurship, paradigms, projections, concepts, opportunities*

**JEL:** L3, L31

## СЪВРЕМЕНОТО СОЦИАЛНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО – ПАРАДИГМИ И ПРОЕКЦИИ

НЕВЯНА Н. ПЕТКОВА

**АБСТРАКТ:** *Докладът разглежда представения проблем в конкретен аспект от гледна точка на автора в условията на глобални предизвикателства и колизни рефлексии. Той се фокусира върху социалното предприемачество и предизвикателствата, които стоят пред него в съвременен аспект. Извършва паритет относно иновативните управленски технологични решения по отношение подобряване на социалното предприемачество, защото то е една разширяваща се и доста успешна концепция, наложена от потребностите на времето, в което живеем. Така разглежданият въпрос е актуален с особена практико-приложна значимост, а проучването – обзорно и концептуално. Научният труд е синтез и констатация, приложени през призмата на критичната авторска позиция. Личният изследователски интерес е провокиран и предикан в резултат на нововъзникващите нови социални метрики в обществото. А предназначението на доклада е за всички, които се интересуват от проблематиката. Неговата амбиция е да предложи една авторска гледна точка и да маркира собствени изследователски позиции.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *социално предприемачество, парадигми, проекции, концепции, възможности*

**JEL:** L3, L31

### Въведение

Настоящият доклад разглежда така актуалния въпрос, а именно – съвременното социално предприемачество в неговите парадигмални устои и проективни консенсуси, което е предикт за проучването му в по-широк и в по-тесен аспект. Нарастващите потребности за изучаване на съвременното социално предприемачество се свързват със социалните проблеми и нарастващите потребителски нужди. Към определящите интереса фактори се добавят и редица актуални събития. Съдържанието на настоящия труд е съобразено с модерните и интроспективни предизвикателства.

Целта на настоящия доклад е да изследва и анализира съвременните аспекти на социалното предприемачество, както и да проучи парадигмите и възможностите на проявлението му. Именно на тази основа след това се систематизират приносите за развитие на средата.

Задачите на доклада са:

1. Теоретичен анализ и синтез на съвременното социално предприемачество.
2. Оценъчни критерии и модели за развиване на иновативно социално предприемачество.
3. Идентификация на съвременните парадигмални и проективни аспекти на социалното предприемачество за развитие на средата.

Достъпният прагматичен авторски поглед улеснява читателската независима възприемчивост. Утвърдените предизвикателства в проучваната сфера неминуемо провокират изследователския интерес на автора, а основните постижения водят до преосмисляне на наложения социално-предприемачески конструкт в средата. Предвид установената тематична проблематика, изследователските възможности на настоящото проучване са лимитирани, но се надяват да осветлят и трасират пътя на нови бъдещи научно-развойни полета.

### **Съвременното социално предприемачество – хоризонти, основания и парадигми**

Свързано е със създаване на ново благо за човечеството и за неговото добруване. Протичат нови процеси с иновативни инструменти/механизми, за да се катализират възможности, промени и трансформации. Всички те са насочени към обществените социални нужди [1]. Ролята на човека се осмисля по нов начин – в творчески, образователен, социален, икономически и дори политически контекст. А факторите на средата предпоставят определени социални, културни и обществени изменения [2].

Провеждат се реорганизации в различни области на живота. Показва се предразположеността на обществото към различен тип поведения. Наблюдава се една системност в търсенето и оползотворяването на новите възможности. Тази системност заедно с целенасочеността определят специфичната природа на социалното предприемачество. То се свързва с повторение, планиране, организиране, контролиране, като константи по пътя към създаване на иновации [3].

Разширяващата се концепция за социалното предприемачество не е случаен факт. Тя е предиктирана от нуждата за еволюционни промени, касаещи развитие и удовлетворяване на потребности. В тази толкова сложна и експанзивна природа на социалното предприемачество негови културни трансмитери са: ценностите, нормите, правилата, символите, ритуалите, различните практики. Разбирането на социалното предприемачество означава неговото обединение в цялостен аспект, а нуждата от яснота е свързана с разбирането на света [4].

Социалното предприемачество тръгва от своите теоретични корени, за да достигне днес до главоломно развитие на проучвателската и изследователска част на тази област от човешкото познание. Хронологичните му парадигми указват характера на иновациите за следващ период от време. Внимателният прочит на социалните характеристики очертава бъдещите тенденции за развитие на предприемачеството. Развитието на социално-предприемаческите парадигми ще зависи от акуратното тълкуване на съвременните управленски технологии [5].



Фиг.1. Културни ценности на социалното предприемачество [6].

### Модели на иновативно социално предприемачество

Съвременните базови модели са силно конвергентни и аналогични. Те са с особен креативен заряд у себе си. Черпят от богатството на пазарно-ориентирания предприемачески сегмент. Засягат екологичната, социалната, производствената, интелектуалната, информационната, пазарната, физическата обществени сфери. Намират се във взаимозависимост и оценъчност. Постулират емкостта на съответната ниша. Без съмнение обаче допускаме, че основните модели на социалното предприемачество са свързани с неговата природа, като социален феномен и определят инструментариума на обследването му [7].



Фиг.2. Фундаментални модели за развитие на социалното предприемачество [8].



Всички теории и схващания в теоретико-практичното пространство за социалното предприемачество целят запознаването с него и намиране на точната му реализация. То разпростира своите насоки в държавен, частен и доброволчески сектори. Това е една своеобразна трипартитна структура/йерархия, в която всички сектори помежду си си взаимодействат и взаимопреплитат. Конкретната реализация на социалното предприемачество генерално зависи от належащите социални нужди [9].



Фиг.3. Форми на социално предприемачество [10].

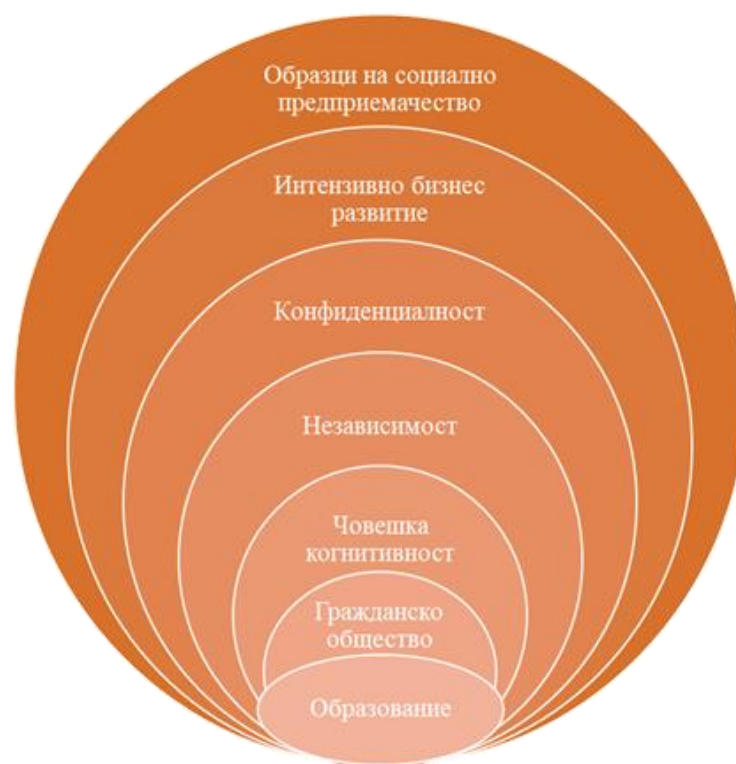
Всяка една от посочените в горната фигура форми се различава от другите по определени показатели – потребители, адресати, комуникационни канали, сегменти и така нататък. Така например, ако за нестопанските организации важни са духовните и нравствени ценности, то за бизнес организациите си остават с най-висок приоритет материалните интереси. Без съмнение обаче, социалното предприемачество кумулира своите послания и ценности на основата на добра финансова стабилност. В този аспект влиза в корелация с редица спонсорски или бизнес организации. Устойчивото социално предприемачество до голяма степен зависи от неговата икономическа обезпеченост [11].

### **Съвременни проекции на социалното предприемачество**

Социалното предприемачество днес се корени в иновации и стратегии. Новите социални политики подготвят обществото за идващия социален прогрес. Наблюдава се социално предприемачество на микроикономическо ниво. Създават се нови начини на работа, собственост и професии. При това рискът и поеманата отговорност са от по-висок порядък. На практика се прилага ново знание, което постепенно се превръща в когнитивно. Социалното предприемачество наподобява параметрите на малък бизнес. Това е едно индивидуално предприемачество. Развива се в сферата на желания успех – социалният продукт е необходим, но и желан.



Фиг. 4. Насърчаване на иновациите в социалното предприемачество [12].



Фиг. 5. Предпоставки за развитие на иновациите в социалното предприемачество [13].

Съвременните проекции в областта на социалното предприемачество водят до конструктивност. Но изискват и съответната подготвеност и професионална квалификация. Поради това се стига до организиране и провеждане на непрекъснати обучения на служителите и нови кадри. Подборът, назначаването и работата с човешки ресурси, както и прилагане на екзактна методология стоят в основата на ефективното и ефикасно устойчиво предприемачество. Социалното предприемачество изисква

упоритост и търпение, понеже се намира в непрекъснато съревнование с предизвикателствата на динамичното глобално време [14].

### **Заклучение**

В резултат на така извършения анализ става ясно, че социалното предприемачество е съвременна организационна форма, но и интердисциплинарен подход едновременно с това. То е гъвкаво и адаптивно и търпи непрекъснати трансформации в посока надграждане и отговор на предизвикателствата на околната среда. Неговата мисия е хуманизация и аксиологизация. Проявява се различно, но ролята му е основополагаща и фундаментална. То е ефективна и целенасочена форма на реализация на социални и икономически приоритети.

Социалното предприемачество непрекъснато разширява своите хоризонти с нови знания и опит. Но едно знание освен да се натрупва, то трябва и да се отдава. Знанието се съпровожда от идея, а идеята може да се реализира, чрез разнообразни форми на социално предприемачество. Човешката еволюция оставя своята следа посредством социалното предприемачество, а самото то е едно многообразно предизвикателство.

Можем да кажем, че социалното предприемачество е новата проективна парадигма в обществената сфера. По така извършения анализ става ясно, че този процес е ясен и видим.

### **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Дракър, П. Иновации и предприемачество, ИЗД. „Класика и стил“, С. (2002).
- [2] Дракър, П., Мениджмънт предизвикателствата през 21 век, ИЗД. „Класика и стил“, С. (2000).
- [3] Канев, Д., Социалната политика: икономически проекции и решения, ИЗД. «Стено», Варна (2009).
- [4] Коев, Й. и кол. Предприемачество и МСП, ИЗД. „Наука и икономика“, Варна (2014).
- [5] Нарлев, Ю., Социалните предприятия и социалните иновации, ИЗД. „Наука и икономика“, Варна (2016).
- [6] Нарлева, К., Ю. Нарлев, Съвременни аспекти на предприемачеството, ИЗД. „Е-Литера“, Варна (2019).
- [7] Нарлева, К., Социалното предприемачество, ИЗД. „Матадор“, Варна (2011).
- [8] Рой, Д., Социалната ангажираност на бизнеса, ИЗД. „Общество и бизнес“, С. (2006).
- [9] Alter, A., Social Entrepreneurship: New Paradigms of Sustainable Social Change. Oxford, Oxford University Press (2016).
- [10] Short, J., Moss, T., Lumpkin, G., Research in Social Entrepreneurship & past Contributions and Future Opportunities. Strategic Entrepreneurship Journal, Vol. 3 (2009).
- [11] Mair, J. & Marti, I., Social Entrepreneurship Research & a Source of Enplamentation Prediction and Delight. Working Paper, IESE Business School, University of Navarra, April, 1-23 (2005).
- [12] [https://bjournal-bfu.bg/uploads/posts/2017\\_2\\_61-68\\_bg.pdf](https://bjournal-bfu.bg/uploads/posts/2017_2_61-68_bg.pdf) – проверен на 07.05.2024 г.
- [13] <https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp11/5.1/5.1-5.pdf> – проверен на 07.05.2024 г.
- [14] [https://dlib.univishtov.bg/bitstream/handle/10610/3435/Varamezov\\_Panteleeva.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://dlib.univishtov.bg/bitstream/handle/10610/3435/Varamezov_Panteleeva.pdf?sequence=1&isAllowed=y) – проверен на 07.05.2024 г.

**Име на автора: Невяна Н. Петкова**

Месторабота: автор/писател, ЕИС: 180114700

E-mail: nevi\_84@abv.bg

# MODERN MEASURES FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS IN THE CONDITIONS OF THREATS AND GLOBAL CHALLENGES

ELENA S. MISHCHENKO  
TATYANA A. BONDARSKAYA

**ABSTRACT:** *The economic security system includes many components, one of which is the tax security of the country. This is due to the fact that for stable and dynamic socio-economic development of the state, it is necessary to have a high level of financial security for the budget of the country and regions, as well as to create and maintain favorable conditions for increasing entrepreneurial activity. The authors of the article shared the peculiarities of the state of small business in the region and measures to support small business in the conditions of modern threats.*

**KEYWORDS:** *entrepreneurship, modern support measures, threats and challenges*

**JEL:** *G11, G14, G17, G32*

## Introduction

Ensuring the stability of economic security is impossible without a stable tax system, which is the main lever for regulating economic and social processes at the disposal of the state. In this regard, the tax system, acting simultaneously as a factor of financial security, should contribute to ensuring such economic development that would create the necessary financial conditions for socio-economic stability and development of the state and each region, preserving the integrity and unity of the financial system to successfully confront internal and external threats to the country and its regions.

Tax security can be defined as the state of the tax system, which guarantees stable replenishment of the state budget for socio-economic development of the Russian Federation. The essence of tax security is disclosed by a system of criteria and indicators.

The criterion of tax security is the assessment of the tax system from the point of view of its fulfillment of the main tax functions. So the main quality criterion of the tax security system is an effective combination of stability and maximization of tax revenues to the country's budget from taxpayers.

At present, the legislation on taxes and fees has not yet defined such a term as "tax risk", so as the tax system improves, it is necessary to clearly define the concept of tax risk, set the classification, as well as the exact model of risk analysis, and develop effective methods to manage them.

The main characteristics of tax risk at the moment are:

- tax risk is an integral part of financial risk;
- distribution of tax risk on all participants of tax relations;
- tax risk has a negative character;
- change, clarification and compliance with tax legislation is closely connected with the emergence of new, and changes in old tax risks.

Tax risk management involves:

- characteristics of tax risks;
- development of tax risk management policy;
- assessment of information required to determine the level of tax risks;
- identification of certain types of tax risks;
- determination of factors affecting tax risks;
- determining the level of financial losses on certain types of tax risks;

- organization of tax risk monitoring and assessment of its effectiveness;
- selection and use of internal mechanisms for neutralizing negative consequences of certain types of tax risks;
- establishment of maximum permissible level of tax risks.

In the Strategy of Economic Security of the Russian Federation for the period until 2023, threats to tax security are combined with threats to budgetary security and presented as threats to economic security in the budgetary and tax sphere. And so, according to the Strategy of Economic Security of the Russian Federation threats in the fiscal sphere are:

- low rates of economic growth due to internal reasons, including limited access to long-term financial resources;
- imbalance of the national budget system;
- insufficiently effective public administration;
- high level of criminalization and corruption in the economic sphere;
- persistence of a significant share of the shadow economy;
- increasing differentiation of the population by income level, etc.

Let us consider in detail such a threat as tax crimes. They are subdivided into crimes related to tax evasion and failure to provide declarations and documentation, or providing documentation containing obviously false information. Usually, these two types of crimes complement each other, so the tax evasion taxpayer can deliberately enter false information in the tax return and other financial documents, which reduce the real tax base.

Such tax evasion entails a large number of negative consequences. First of all, the budget does not receive funds in the amount in which they are necessary for the implementation of state and municipal programs, the amount of funds that are intended for the payment of wages to public sector employees is reduced. All this leads to the reduction and stop of socio-economic development of individual subjects of the Russian Federation, and including the country as a whole.

Since the budget is short of funds necessary for the development of the state, the tax burden grows, and again, increases the number of taxpayers committing tax crimes, since every entrepreneur in one way or another wants to maximize their profits, resorting even to violation of the law. In addition to the increasing number of tax crimes due to the increased tax burden, the number of existing entrepreneurs and organizations is reduced, as not all can carry out their activities without breaking even. This results in a decrease in budget revenues and an increase in the tax burden.

In the Russian Federation, such concepts as "envelope wages" and "double bookkeeping" have been firmly established, and recently the state was in a crisis associated with the pandemic, and now, under the influence of sanctions from the West, the economic crisis is growing again. All this entails the preservation and increase in the share of shadow economy, which is a serious threat to the economic security of the state and its regions, as the presence of shadow economy prevents the realization of the main functions of taxes, the main of which is fiscal. As stated in the Strategy of Economic Security of the Russian Federation, the presence of differentiation of incomes of the population is also a threat. The presence of the shadow sector is one of the reasons for the strengthening of this differentiation.

It is important to note that a major threat to tax security are illegal actions of authorities, namely improper performance of official duties, assistance to criminal organizations in hiding financial schemes and other crimes, disclosure of data and information containing state or tax secrets, which leads not only to increased criminalization, but also to ineffective public administration in the tax sphere.

It should also be noted that the instability of the global financial system, as well as economic and political sanctions of Western countries against the Russian Federation are a threat to tax security and economic security of the state as a whole.

As it was said earlier, tax risks generate threats to tax security, as tax risks are the probability of negative consequences for the tax system due to the inefficiency of its functioning, its management and inadequate construction of this system, as well as the action of existing threats, and the influence of internal and external factors.

The system of indicators of tax security is important as a tool to prevent dangerous critical situations that may arise in the tax system of the country and the region, and are important for the further development of the system, setting goals and objectives, to improve the existing model of tax legislation.

Since the development of tax security assessment system is the most relevant at present, it is worth emphasizing the principles on the basis of which it is possible to select certain indicators, including:

- indicators should be closely related to the strategic development goals of the country as well as the region;
- indicators should be interrelated and complement each other;
- indicators should be measurable, or have threshold or normative values, as well as be informative;
- a number of indicators should show the effectiveness of the tax system, as well as instruments of state regulation and management;
- the system of indicators should be mobile, to be able to change depending on the modernization of existing tax legislation and the tax system as a whole.

Today we can consider different available indicators and indicators used in the analysis of tax security. Let us note the following, frequently used indicators:

- ratio of tax revenues to real and nominal GDP;
- the ratio of VAT to tax revenues;
- the ratio of direct and indirect taxes;
- the level of trust in the government;
- the presence of corruption;
- ratio of indirect taxes to consumer prices;
- indicators of tax debt and tax ratio;
- the level of shadow economy in the state;
- efficiency of tax administration;
- efficiency of tax control;
- the level of preferential taxation.

There is also an assessment of tax security by two indicators, namely the level of tax burden and the share of taxes in the structure of the state budget.

It is worth noting the indicators for assessing tax security of the state, which were proposed by a number of authors, because this system of indicators is quite informative in assessing and identifying threats and risks. A number of authors note the need for the following indicators presented below, such as:

- coefficient of performance of tax revenue administration;
- elasticity coefficient;
- efficiency coefficient;
- the level of concentration of tax revenues in the state budget revenues;
- quality coefficient of control measures;
- the coefficient of payback of the work of fiscal authorities;
- coefficient of efficiency of tax benefits utilization by enterprises with investments;
- the level of shadow economy in the Russian Federation.

Since at the present stage a large amount of data that can be used in the analysis according to the above presented methods is inaccessible due to the closed nature of information, a full-fledged and in-depth analysis of tax security is very difficult in practice.

At the moment, the Russian Federation already has a large number of measures to support entrepreneurship of different levels and directions.

Russia has a system of grant support at the regional level. Newly registered entrepreneurs can receive such grants, as well as those already running their business in the form of co-financing or on a grant basis. The conditions for receiving such grants differ depending on the region in which the entrepreneur is registered and wants to receive support, but the funds are allocated to support those organizations and individual entrepreneurs whose applications have passed competitive selection according to such criteria as the sphere of activity, the amount of revenue or the number of jobs and others. Special attention in the next couple of years will be paid to support such spheres as IT, tourism and agro-industrial complex of the country. To get information about grant support, those who wish to do so should go to the regional sites, which describe in detail the conditions of a particular subject of the Russian Federation.

It is worth to note grants for young entrepreneurs, as a measure of support for entrepreneurship in the country. Claim for such support can absolutely all subjects of small and medium-sized businesses, which were registered by persons between the ages of 14 and 25 years. At the same time, the minimum support starts from 100 thousand rubles, and the maximum 500 thousand rubles. The target direction of funds can be different, from the purchase of equipment to the payment of utilities.

Also, there are such categories of grants as grants for social business and grants for tourism business. Under the first category, social enterprises can receive support in the amount of up to half a million rubles (up to a million rubles for certain territories) and use it for rent and repair of premises, payment for utilities, purchase of software, raw materials, etc., re-equipment of vehicles for transportation of low-mobility groups of population, as well as for leasing payments. In the second category, however, grants can be obtained by those who plan to create and develop beaches on the shores of seas, lakes and rivers, and develop tourist routes, for those who create campsites and purchase tourist equipment, etc.

## **Conclusion**

At the moment in the Russian Federation, import support measures introduced in 2022 in connection with sanctions against the Russian Federation continue to operate, in the form of simplification of customs clearance procedures for imported goods, reimbursement of lost income on loans that were issued for the purchase of priority imports at the moment.

We also should mention the support of the IT sphere, because at the moment it is one of the priority areas of economic development of the state. The following support measures are available for companies working in the IT sphere:

- tax benefits;
- suspension of unscheduled and scheduled inspections for accredited companies;
- simplification of the procedure for employment of foreign citizens;
- employees of companies are given the opportunity to apply for preferential mortgages;
- reduction of the insurance premium rate.

Since the agro-industrial complex plays a major role for the economy of the Russian Federation, there are also a number of support measures in place at the moment, namely:

- "Agroprogress" grant (agricultural producers who have been working for at least two years in rural areas);
- "Agrotourism" grant (for the development of tourism together with agricultural businesses);
- "Agrostartup" (for the purchase of equipment or agricultural products);
- and other regional types of support for agro-industrial complex.

There is also support for the self-employed, in the form of 10000 rubles to reduce the taxes paid by them. So the self-employed instead of 4% (when working with individuals) pays tax at the rate of 3% until the bonus amount is spent.

Special attention should be paid to the SME (Small and Medium-sized Enterprises) Digital Platform.

The SME Digital Platform is an ecosystem that combines all the services available to SMEs, allowing entrepreneurs to start a business, choose and receive the necessary support measures and information. The Digital SME Platform is an ecosystem that combines all the services available to SMEs, allowing them to start a business, choose and receive the necessary support measures, information on issues of interest, real-time statistics on SME activities and all this remotely.

Entering the site of the SME Digital Platform on the main screen, the user is greeted by interactive panels that allow him to go to pages containing information about:

- regional support measures;
- types of support from “My Business” centers
- business training currently available.

On the main screen an interactive button is also available which takes you to a page with the creation of an entrepreneur profile to unlock all the information available to a particular person.

To specify the user's request, the main page also contains an interactive button with the specification of the stage of business, which opens a page with the specification of the stage of business development and with the application of specific services that may be useful to the entrepreneur at this stage.

Besides, the site has a block of information for the self-employed, which describes in detail aspects of their responsibilities and rights, all the peculiarities, as well as possible support measures.

In total, the SME Digital Platform offers more than 20 services for entrepreneurs, such as:

- counterparty verification;
- obtaining an electronic signature;
- obtaining a loan;
- preferential lending for innovative companies;
- access to procurement of large state-owned companies;
- document designer;
- online business registration;
- business rating calculation;
- "Service 360" for filing complaints;
- statistics for business;
- legislative digest, etc.

The development of the service does not stop here, and now it is planned to expand the list of services, and if among the list you have not found a tedious for yourself, you can offer an idea that will certainly be considered.

We can already conclude that this platform is a breakthrough for Russia, facilitating many processes for entrepreneurs and the self-employed in the conditions of modern threats and global challenges.

#### **REFERENCES:**

- [1] Bondarskaya, O.V., Bondarskaya, T.A., Yekimov, S., Evetskaya, S.V., Lukyanov, P.B., The use of machine-building clusters to increase the efficiency of the machine-building sector of the economy. AIP Conference Proceedings. (2023). – 2526.



- [2] Bondarskaya, O.V., Bondarskaya, T.A., Mkrtchyan, S.A., Bakhshyan, S.N. Sustainable development: problems, prospects. NPUA, BULLETIN COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES. (2022), 523-528.
- [3] Evstigneev, E.N., Viktorova, N.G., Tax management and tax planning in Russia: monograph. (2020), 210.
- [4] Bondarskaya, O.V., Estimation of dynamics of development and financial stability of the organization. Financial economics. (2020), 334-337.
- [5] Pilyuk, D.S. Interrelation of financial security of the region and economic security. (2021), 121-125.

**Authors' names: Elena S. Mishchenko**

Affiliation: Doctor Of Economics, Professor, Vice-Rector For International Activities, TSTU

E-mail: int@tstu.ru

**Authors' names: Tatyana A. Bondarskaya**

Affiliation: Doctor Of Economics, Head Of The Department "Economic Security And Quality", TSTU

E-mail: bta\_tgtu@mail.ru

# DEVELOPMENT FEATURES OF THE ECONOMIC ENTITY PRODUCTION SECTOR IN THE CENTRAL FEDERAL DISTRICT

ELENA. S. MISHCHENKO  
OKSANA V. BONDARSKAYA

**ABSTRACT:** *In the modern economic space, the diagnosis of crisis situations is an integral part of managing the production potential of regions. The authors present an analysis of the causes of crisis situations in the industrial sector of the Central Federal District, such as mechanical engineering, chemical industry, light industry, food industry. The object of the study is the Tambov region. The subject of the study is the production sector of the region.*

**KEYWORDS:** *production sector, management, business entity, development features, trends*

**JEL:** *G11, G14, G17, G32*

## Introduction

The Tambov region is one of the regions of Russia with a developed manufacturing sector. However, as in any other field, crisis situations may arise in the production sector, which can lead to serious economic consequences. The overall goal of the socio-economic development of the Tambov region is to transform the region into a dynamically developing, innovative and competitive region with a high level of quality of life. The dominant feature of the region's development is that it is aimed at creating conditions for the stable development of the region in the long term.

It should be noted that in the Tambov region industrial production is concentrated mainly in its regional center, while in small and medium-sized cities industrial production is underdeveloped.

## The main part

Industry is an important component of the region's production potential and one of the main branches of economic specialization. However, the slowdown in production indicates that the threshold level of industrial development has been reached, when outdated technologies do not ensure the production of competitive goods.

The main reasons that slow down the development of industry in the region are:

- Rapid growth of production costs due to the increase in prices for raw materials and energy carriers.
- Significant depreciation of fixed assets in industry, which leads to a slowdown in production, lagging behind the pace of other subjects of the Central and other regions of the Russian Federation. There is a decrease in labor productivity, as well as a slowdown in the growth of wages. In addition, the range of industrial products is reduced.
- The regional innovation system does not promote productive interaction between science and production. The share of innovative products in the total volume remains insignificant, which indicates inefficient use of existing technologies and insufficient opportunities for the introduction of new ones. Low innovation activity of enterprises leads to insufficient competitiveness of industrial products, the rate of development of high-tech and knowledge-intensive products is decreasing.
- Shortage of highly qualified personnel;

- Inertia of the current production structure and its insufficient restructuring.
- There is a significant spatial differentiation in the location of industrial production. The bulk of the region's industry (79.1%) is concentrated on the territory of seven urban districts, including the city of Tambov - 57.7%.

The main causes of crisis situations in the agro-industrial complex:

- Insufficient level of resource potential in livestock breeding (reduction in the number of livestock, low level of development of fodder bases and fodder production).
- Low mechanization of agriculture, insufficient modernization of production and low rates of renewal of fixed assets, all this leads to a slowdown in the growth of agricultural production and a decrease in labor productivity. The slow process of modernization of agriculture is associated with two factors: the need to purchase expensive foreign-made equipment and the lack of sufficient funds for its purchase by agricultural enterprises, as well as the insufficient level of development of the domestic machine building industry
  - Shortage of highly qualified personnel;
  - Insufficient development of market structures between agricultural, processing and industrial companies, as well as trade organizations, is the main obstacle to the acceleration of economic development in this area.
  - Due to the low level of development of information support for agricultural producers, they do not have sufficient access to information on possible measures of financial assistance and credit conditions. Besides, low level of credit resources availability and low level of population activity are additional factors preventing agricultural producers from obtaining the necessary financial support
    - One of the external threats to the development of this sphere is insufficient elaboration of the state strategy for regulation and protection of the domestic market.

Other reasons affecting the production potential of the Tambov region.

- There is no single coordinator of investment activities in the region, which complicates the decision-making process and interaction between different market players.
- In addition, there is an insufficient amount of available credit resources in the region, which limits investment opportunities.
- The procedure for processing documents to purchase or lease land for a project can be lengthy and often impossible, resulting in additional costs and delays.
- Existing transportation and energy infrastructure is not always ready to ensure efficient operation of new production facilities, which creates additional difficulties for investors.
- Municipal administrations may require additional funding for social projects as a condition for obtaining construction permits for new facilities, which reduces the attractiveness of the region for potential investors.

Currently, the industrial sector of the Tambov region is facing a number of crisis situations that require measures to overcome them. Crisis situations in the industrial sector can have serious consequences for the region's economy and its population. Below are the recommendations, divided into several blocks, which can help to overcome crisis situations in the industrial sector of the Tambov region.

1. Improving the competitiveness of the region by:

- Development of new industries in the Tambov region such as: production of construction materials and mixtures; production of medical products; production of nanomodified materials; production of composite materials.

- Formation of clusters in promising sectors of the regional economy

A cluster is a group of companies, suppliers and other organizations that work together to ensure their activities. The purpose of creating a cluster is to form directions and concentrate the efforts of small, medium, large businesses, government agencies, associations, public organizations, financial and scientific organizations, educational institutions for the effective realization of the potential of the industrial sector of the region.

The diagnosis of crisis situations in the region's industrial potential is an important factor in reducing the numerous threats affecting the socio-economic well-being of the Tambov region.

It is worth noting that the industrial sector of the Tambov region has a mixed picture. On the one hand, according to the assessment of the current state of the Tambov region's production potential, the region has been developing dynamically over the last 5 years despite all the challenges. The Tambov region ranks 4th among 18 subjects of the Central Federal District by the specific weight of the subjects' production in agriculture, also ranks 4th in crop production and livestock production, once again confirming that the region's economy is based on the development of agriculture. GRP (Gross regional product) from 2017 to 2021 increased by 18.96% and reached the mark of 381341.2 million rubles, the region's economy is gradually expanding, the general trend of growth in GRP per capita indicates an improvement in economic well-being. Also, the Tambov region ranks 2nd in the number of profitable organizations to the total number of organizations, which indicates the growth of the region's economy.

On the other hand, the region has a number of crisis situations in the production sphere, which significantly hinders the development of the territory.

The problems of the Tambov region are associated with the outflow of investments, which may further generate a number of problems, so investments in fixed capital by 2022 decreased by 54714.8 million rubles or 52%, the decrease in this indicator may indicate a decline in the level of development of companies, their performance and efficiency.

Physical and moral depreciation of fixed assets is noted, the degree of depreciation of industrial production assets in the Tambov region is increasing every year. However, it should be taken into account that these indicators may be different for each enterprise separately, and for a more accurate assessment of the state of fixed production assets it is necessary to analyze at the level of specific enterprises, in the future this trend will lead to stagnation of the region's economy. In terms of investment attractiveness the region ranks 10th out of 89 places due to the fact that the Tambov region has created the necessary conditions for the implementation of investment projects, however, the region may lose its positions, there is a reduction in research and development activities in the region, the number of personnel engaged in research and development decreased from 1047 in 2018 to 803 people in 2022 and despite the growth of innovative goods, works, services by 2022 by 131,997.10 million rubles, the share in the total volume of shipped goods, works, services in the total volume of shipped goods, works and services in the region.

As for import substitution in the Tambov region, it has great prospects for development, especially in agriculture, heavy and light industry. Creating conditions for the development of local production, supporting local manufacturers, introducing modern technologies and improving infrastructure are the most effective ways to achieve this goal.

## Conclusion

In modern conditions, to create an industrial cluster it is enough to unite the efforts of at least 5 companies. After the industrial cluster is entered in its register by the Ministry of Industry and Trade, companies can claim subsidies of up to 50 percent of the funds spent. There is also a preferential regime for the functioning of industrial clusters, which includes a wide range of support tools, including the provision of soft loans at 3-5 percent per annum for up to 15 years, zero profit tax rate and reduction of insurance premiums, subsidies, reduction of types of state control.

1. Creation of conditions for renewal of fixed assets, modernization of material and technical base of economic sectors. One of the ways of rapid renewal of fixed assets is lease. According to the lease agreement, one economic entity transfers to another the fixed assets for temporary use under certain conditions for a certain fee, while the form of ownership does not change. At the end of the lease term, the lessee has the right to buy out the leased property;

- Optimizing the management of agricultural production infrastructure. Optimization of agricultural infrastructure contributes to less food loss. There should be enough people and machinery for sowing and harvesting, crops should be protected from weeds, diseases and pests, storage should be adequate, and transportation to markets or final consumers should take a minimum amount of time;

- Promoting fair competition in the agricultural sector. Access to food markets should be ensured not only for large commercial companies, but also for small farmers and subsidiary farms. Maintaining a balance between large holding organizations and small farms will help address efficiency and business support issues;

- Raising wages or providing benefits to agricultural business workers and people living in rural areas;

- Promoting the development of efficient transportation infrastructure in the region, taking advantage of its geographical location;

- Stimulating local producers to export their products to national and international markets;

- Using PR tools to promote the personal brand of the Tambov region. The main task of PR means is to create a positive image of a certain territory at the expense of historical advantages or competitive advantages created at present in order to achieve a significant communication effect. This means changing the knowledge, attitudes and behavior of the audience;

2. Increasing the investment attractiveness of the Tambov region.

- Participation of the region in the Program "National Technological Initiative".

NTI is a domestic megaproject that provides an opportunity to create favorable conditions for the implementation of innovative projects at different stages of their development. The NTI program offers financial and non-financial support for technological companies, allowing regions to choose areas of economic modernization and "create" any products in promising markets. The program gives the region the opportunity to use any tools and measures to improve the region's competitiveness.

The Tambov region can participate in the "Technet" program, including:

- creation of new materials, including advanced alloys, advanced polymers, composite materials, ceramic materials;

- robotics and sensorics. Industrial sensorics is the introduction of "smart" sensors, transducers, in other words, control tools into production equipment.

- smart manufacturing. Smart manufacturing is an innovative and modern approach to the organization of the production process, which is based on the use of intelligent control systems. Smart manufacturing allows to automate many routine tasks, such as quality control of products, management of raw materials, optimization of production processes, which helps to

reduce time to complete tasks, improve accuracy and quality of products, reduce production costs.

- Ensuring digital transformation of industry.

The introduction of digital transformation at industrial enterprises in the region allows businesses to analyze sales, inventories and the state of production facilities and processes at a new level. Exploring the possibilities and implementing end-to-end digital technologies such as artificial intelligence, robotics, Big Data for industrial production allows for a new organization of production, financial and logistics processes. The main goal of digitalization is to reach a new level of design, production and enterprise management processes.

- Creation of a legal and regulatory framework that promotes investment attraction should include: tax reduction, simplification of registration and licensing procedures, reduction of administrative barriers.

- Improvement of the investment process management system, namely the creation of a center for interaction of all participants of the innovation process: the regional administration, business representatives, potential investors, financial institutions.

- Provision of support for investment projects, which should be aimed at providing assistance to subjects of investment activity, namely, reducing the time of consideration of issues related to the investment project;

- Formation of investment sites with ready engineering infrastructure, increasing the availability of land plots.

- Development of information and communication infrastructure for investors.

### 3. More efficient use of labor and natural resources in the Tambov region

- Improving the qualifications of existing personnel, retraining them for professions in demand in the region;

- Attracting labor resources by building economy class housing;

- Creation of conditions for work of disabled people;

- Industrial development of titanium-zirconium sands deposit "Tsentralnoe";

- Expansion of crops or development of unused land in depressed areas.

### 4. Development of education

Creation of the necessary conditions to cover all children with preschool education; modernization of the educational process with the use of digital technologies; expansion of the system of additional education taking into account the needs of children and their parents; support and follow-up of gifted children; socialization of children with disabilities through inclusive education; professional development and renewal of teaching staff; development of teachers' professional skills.

Thus, the regional crisis situation is characterized by a change in the state of the regional economy, the prevention of which requires the intervention of the state represented by federal and regional legislative and executive authorities, the timely adoption of existing measures, guaranteed to prevent the emergence of crisis situations and to maintain the production potential of the region at an appropriate level.

## REFERENCES:

- [1] Bondarskaya, T.A., Bondarskaya, O.V., Minko, L.V., Competitiveness of the Russian economy in the conditions of import substitution. Tambov: LAP LAMBERT Academic Publishing. (2022), 499-500.
- [2] Golysheva, E.E., The production potential of the region: problems of assessment and development [Electronic resource]// <https://www.dissercat.com>: [website]. - URL: <https://www.dissercat.com/content/proizvodstvennyi-potentsial-regiona-problemy-otsenki-i-razvitiya>
- [3] Results of 2022 in the economy: Tambov region adapted to new conditions. Source: <https://bloknottambov.ru/news/itogi-2022-goda-v-ekonomike-tambovshchina-adaptiro-1558575>

[Electronic resource]. URL: Source: <https://bloknottambov.ru/news/itogi-2022-goda-v-ekonomike-tambovshchina-adaptiro-1558575>

[4] Government of the Tambov Region Ministry of Economic and Investment Policy of the Tambov Region / [Electronic resource] //: [website]. - URL: <https://www.tambov.gov.ru/ekon/region/resources.html>

[5] Industrial production in the Tambov region. [Electronic resource]. URL: <https://68.rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Промышленное%20производство%20декабрь%202022.pdf>

**Authors' names: Elena S. Mishchenko**

Affiliation: Doctor Of Economics, Professor, Vice-Rector For International Activities, TSTU

E-mail: [int@tstu.ru](mailto:int@tstu.ru)

**Authors' names: Oksana V. Bondarskaya**

Affiliation: Candidate Of Economic Sciences, Associate Professor Of The Department

„Economic Security And Quality”, TSTU

E-mail: [bov\\_tgtu@mail.ru](mailto:bov_tgtu@mail.ru)

**ТЕМАТИЧНА СЕКЦІЯ**

**УСТОЙЧИВОСТ І  
УСТОЙЧИВО  
ОБРАЗОВАНИЕ**



# **SUSTAINABLE ASPECTS OF ECOLOGICAL AND ENVIRONMENTALLY FRIENDLY EDUCATION IN CHILDREN FROM THE PRIMARY EDUCATIONAL STAGE**

**NEVYANA N. PETKOVA**

**ABSTRACT:** *The report examines the presented problem in a specific aspect from the author's point of view in a dynamic environment. It focuses on the relationship ecological and ecological education - sustainable education, as a suggestive factor on adolescent children. Performs parity on the innovative ecological ideas that elementary school students need to learn and expand in order to adequately respond to contemporary ecological reality. Thus, the question under consideration is current, and the analysis performed is punctual, overview and conceptual. It reviews what has been achieved so far in the field of sustainable environmental education. The scientific work is a synthesis and finding, applied through the prism of the critical author's position. The personal research interest is provoked and predicated in view of the modern challenges, which do not go beyond the educational sphere.*

**KEYWORDS:** *sustainable education, ecological education, ecological education, adolescents.*

**JEL:** Q56

## **УСТОЙЧИВИ АСПЕКТИ НА ЕКОЛОГИЧЕСКОТО И ЕКОЛОГОСЪОБРАЗНОТО ВЪЗПИТАНИЕ ПРИ ДЕЦА ОТ НАЧАЛЕН ОБРАЗОВАТЕЛЕН ЕТАП**

**НЕВЯНА Н. ПЕТКОВА**

**АБСТРАКТ:** *Докладът разглежда представения проблем в конкретен аспект от гледна точка на автора в условия на динамична обстановка. Той се фокусира върху релацията екологическо и екологосъобразно възпитание – устойчиво образование, като сугестиращ фактор върху подрастващите деца. Извършва паритет относно иновативните екологически представи, които учениците от начален образователен етап трябва да усвоят и разширят с оглед адекватен отговор на съвременната екологична реалност. Така разглежданият въпрос е актуален, а извършения анализ – пунктуален, обзорен и концептен. Ревизира постигнатото до този момент в областта на устойчивото екологично образование. Научният труд е синтез и констатация, приложени през призмата на критичната авторска позиция. Личният изследователски интерес е провокиран и предиктиран с оглед на модерните предизвикателства, които не отминават и образователната сфера.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *устойчиво образование, екологическо възпитание, екологосъобразно възпитание, подрастващи*

**JEL:** Q56.

### **Въведение**

Безпрецедентните условия на съвременната колизна и рефлексивна среда предпоставят нуждата от иновативен поглед в отношението към опазването на природата и околната среда. Промяната е новата реалност, а училището – мястото на нейното проявление. Осъществява се своеобразно продължение на процеса по иновация и либерализация на съвременното екологическо възпитание на подрастващите ученици. Поради това от особена важност се явява необходимостта от обследване и ефективно

разкриване на закономерностите и прогресивните тенденции в областта на екологичното обучение на учениците от начална образователна степен.

Целта на настоящия доклад е да изследва и анализира съвременните аспекти на екологичното и екологосъобразно възпитание при подрастващите ученици, както и да проучи неговите устойчиви аспекти. Именно на тази основа след това се систематизират приносите за развитие.

Задачите на научния доклад са:

1. Теоретичен анализ и синтез на съвременното екологично и екологосъобразно възпитание.
2. Оценъчни критерии и възможности за развиване на устойчиво екологично и екологосъобразно възпитание.
3. Идентификация на съвременните образователни аспекти на екологичното и екологосъобразно възпитание.

### **Екологосъобразност и екологично възпитание**

Екологията е наука за начина на живот и външните отношения на организмите един с друг. Заедно с този факт екологичният подход е един от водещите в педагогиката на ранното детство, в предучилищната педагогика и в началната училищна педагогика. Като такъв конкретизацията му е сложен и творчески процес, изискващ целесъобразност и висока степен на отговорност [1].

Съобразяването с околната среда/природата във възпитанието е свързано с отчитане ролята на биологично заложените фактори върху развитието на личността, в познаване и съобразяване със закономерностите на самото развитие. Възпитанието създава условия за развитие на естествените заложби на децата. То е свързано с оформяне на ценностно отношение към ноосферата и висока степен на отговорност към нейното актуално състояние, за да може да се опази здравословния начин на живот за всички настоящи и бъдещи поколения. Усвояването на екологична култура е важна за изграждане и оформяне на лично отношение и строга индивидуална идентичност. Цялостно възпитанието протича неизменно в социо-културна среда, затова се съобразява с културни закономерности, своеобразие и многообразие. По такъв начин малките деца израстват като силни и уверени в себе си личности със здрави концептуални връзки с околната среда[2].

Всяка детска личност е самостоятелна, но едновременно с това се намира и в социално обкръжение. Поради това екологичното възпитание се явява междусубектно, личностно и ролево. Рефлектира пряко върху детската личност, тъй като тя е субект на собственото си развитие. Възпитанието винаги се извършва в духа на хуманизацията, а възпитателят може да подкрепя, осъжда, стимулира, възпира, разбира, но и дистанцира. По този път има и ограничения, наложени от опосредстваното. За тяхното неутрализиране се използват социалните връзки и взаимодействия. Акцентът се поставя върху ценностните ориентации и добрият социален психоклимат. Едновременно с това богатите възможности на средата не бива да бъдат пренебрегвани, а винаги да вървят ръка за ръка с възпитателния ефект [3].

Екологичното възпитание е много насочено и цялостно рецептивно. Постепенно прераства в самовъзпитание [4]. Защото е изцяло адаптирано към екологичните потребности на детето, самата природа и цялата общественост. То е оптимално, тъй като осигурява екологично благополучие. Постепенно всяко дете формира средови приоритети – потребност от екологични качества. Като развиваща се личност, детската същност е динамична – има способността да преустройва околната среда. В същото

време околната среда и екологическите процеси се движат неизменно и релевантно. В центъра стои възпитанието, а детето носи ефектите на това възпитание [5].

Екологическото възпитание се влияе от отношенията между природата и индивида, а екологосъобразността е изборът на поведение спрямо екологическите закони. По време на своето екологическо възпитание детето се явява субект на екологосъобразността. То следва да съдържа в себе си идеала за хармонични взаимоотношения с природната среда [6].



Фиг. 1[7]. Основни задачи на екологическото възпитание.

### **Устойчиво екологическо и екологосъобразно възпитание.**

Честото „общуване“ на децата с природата/околната среда предиктира разгръщането на екологично-възпитателния процес. Защото съществува неразривна връзка между потребностите на човешката личност и условията на средата. Парадигмално погледнато, възпитанието изисква конструиране на екологосъобразно отношение, което само по себе си поставя основите на устойчивостта. Не случайно тази устойчивост можем да онагледим чрез релацията:



Фиг. 2[8]. Екологическа парадигма на възпитателния процес.

Екологическото и екологосъобразно възпитание може да се възприеме като интердисциплинарно и по такъв начин да насърчава за прилагане на устойчив екологичен начин на живот. Те се отличават с комплексен характер – доказан и проверен във времето и пространството. Развитието на екологическите идеи и поддържането на междупредметни връзки също имат отношение към устойчивостта на екологическото възпитание [9].

Вследствие на екологическото възпитание може да се постигне устойчива конструкция на акултурация. По този път важно е институционалното целеполагане в училищната подготовка. Вербалната образователна комуникация осигурява импактност на въздействието на екологическото възпитание и екологосъобразното взаимодействие.



Фиг. 3[10]. Компоненти към екологично устойчив светоглед.

### Съвременни образователни конструкти.

В съвременен аспект се акцентира особено много върху екологическото възпитание, основано на окултурация, творчески и бинарен подход, както и особено важното оценъчно отношение към природата/околната среда. Децата биват впускани в приключения, реални ситуации, игрови роли, за да се регистрира тяхното адекватно поведение и критично оценъчно отношение [10]. Несъмнено обаче, зараждането на живо отношение и интерес към околната среда и нейното опазване започва именно с приказките. Следващите две приложени екологически приказки с основание могат да бъдат артикулирани в начална училищна възраст:

*„Дивата коза и нейните приятели“*  
(екологическа приказка)

Някога, много отдавна, до една гъста гора имало вечнозелена слънчева поляна. А недалеч от нея – малко езерце. Тази поляна и това чисто езерце били любими места на козичката Дени, която по цял ден обикаляла високите планински места и дружала с жълтото подрумиче и виолетовата иглика. Великолепната Дени обичала песните и

игрите, закачките и шегите. Обичала да се наслаждава на чудно мелодичните песнопойки всяка сутрин, както и на лазурната синева при изгрев. Гордо пристъпвала планинските върхове и скалистите канари.

Прибирайки се една привечер, Дени пристъпила към езерото да утоли жаждата от дългото си пътуване. Тъкмо навеждала главата си да отпие, когато вярната ѝ иглика продумала:

- Скъпа Дени, ах, днес от езерото вода пиха домашни животни (овце) и го замърсиха. По-добре не пий от тази вода!

- Благодаря ти, приятелко, ти ме спаси от сигурна болест!

И дивата козичка се втурнала напред в търсене на чиста вода. Вървяла, вървяла, но се уморила. Дошло време да спре и да отпочине. Неусетно се отнесла в сън. Събудила се рано сутринта от любимата ѝ песен – тази на песнопойките. Дени отново поела своя път. Няколко километра по-надолу тя открила речен оазис. Зарадвала се и се втурнала към него. Но не щеш ли чула някой да прошеува:

- Скъпа Дени, днес от тук пиха домашни крави и го замърсиха. Опитай на друго езеро! – обадило се подрумичето.

- Приятелко, без теб нямаше да се опазя – благодаря ти! – отвърнала дивата коза и продължила пътя си все още жадна и уморена.

#### *Основни екологически идеи:*

- Да се инспирират лични предложения за мерки от страна на децата относно ограничаване ареала и въздействието на домашните животни върху местообитанията на дивата коза, която е защитен вид;

- Да се ангажира повече обществото спрямо вида – Дива балканска коза;

- Да се дава повече публична информация за вида;

- Да се ограничат силно антропогенните фактори върху вида;

- Да се изследва повече вида и неговият начин на живот и размножаване;

- Да се оформи система от знания за околния животински свят;

- Да се възпита хуманно грижовно отношение у децата към природата/околната среда;

- Да се развие познавателната активност у децата;

- Да се оформят моралните качества у детската личност – чувство за отговорност, чувство за оказване на помощ;

- Да се развие положително и естетическо отношение на децата към околната среда и животинския свят;

- Да се заостри вниманието на децата към научната област – Екология.

*„Гузи иска чиста вода“  
(екологическа приказка)*

Някога, не много отдавна, в далечното дълбоко и необятно Черно море живеела морската свиня на име Гузи. Всеки ден тя излизала на повърхността на водата и се любувала на чистия въздух и вода, весело подскачала заедно с останалите морски обитатели на плитките води на Черно море. А веднъж на всеки три дни Гузи заедно със своите братя и сестри си организирали състезание – кой първи ще доплува до острова, който всяка вечер ги озарявал с чудодейна светлина. Независимо кой е победителят, винаги всички се радвали, били доволни и щастливи от живота си.

Но не щеш ли, една сутрин, при поредната разходка Гузи забелязала огромно черно петно на повърхността на водата. Лицето на Гузи посърнало:

- Това е беда! – казала си тя и побързала да се прибере у дома, за да съобщи на другите. След като разказала за видяното, Гузи въздъхнала притеснено:

- Какво ще правим?

- Аз знам, аз имам идея! – обадил се единият от братята на Гузи. – Ето там, на далечния светлинен остров живеят малки сини черупки с вълшебни мъгове в тях, които се хранят с маслени/петролни петна. Това за тях е чудесна храна. И още нещо – точно днес всички те излизат, за да се нахранят в открити води.

Гузи нетърпелива изразява реакцията си:

- Какво чакаме тогава?! Нека плуваме към тях, за да им помогнем да стигнат до нефтеното петно...

Всички се събират. Всички са съгласни да тръгнат, за да спасят морето.

Когато пристигат на острова, сините черупки не изглеждат добре. Те едва дишат и са изнемощели. Гузи и нейните братя бързо разбират какво се случва с тях и ги отнасят до средата на Черно море – при нефтеното петно. Малките мъгове в тях бързо отварят уста и жадно поглъщат от черната гъста маса. Силите им идват и те бързо се оправят. А слънцето отново грейва в очите на Гузи и нейното семейство. Всички са доволни и щастливи, защото спасиха домът си!

Основни екологически идеи:

- Да се възпита екологосъобразно и екологическо отношение към природата у децата;

- Да се възпитат чувства на любов и състрадателност към други живи същества и желание да се помага и да се оказва грижа;

- Да се заостри вниманието на децата към извършване на превантивни дейности, предотвратяващи екологични катастрофи във водните басейни;

- Да се стимулира повече употребата на природни материали вместо нефтено гориво.

## **Заклучение**

В резултат на така извършения анализ става ясно, че екологическото и екологосъобразно възпитание имат своите устойчиви концепти в съвременен аспект, носейки в себе си интердисциплинарния подход. Този въпрос е с неотменна важност и дори императивна отговорност, тъй като обхваща специален обществен контингент, а именно децата в подрастваща възраст (начален образователен етап). Времето, както и налагащите се тенденции в профила на съвременните поколения и състоянието на околната среда, предпоставят неминуемо разглеждането му.

Влагането на еокреативност по време на обучителния процес разнообразява възпитателния аспект. Емоционалната интелигентност у децата надгражда техните екологични знания и умения. Тяхното екологично вдъхновение никога не бива да пресъхва, а природата да бъде техен духовен учител и пътеводител.

## **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

[1] Бордовская, Н. В., Педагогика: Учебное пособие, СПб (2000).

[2] Дончева, Ю., Приобщаващо-образователен модел за развитие на социалната компетентност при деца от задължителната подготвителна група/клас, Стара Загора (2021).

[3] Дончева, Ю., Разширяване на социалния опит в процеса на приобщаващото образование чрез творчество и активна развиваща дейност. Годишник на Софийски университет "Св. Климент Охридски", Факултет по науки за образованието и изкуствата, Университетско издателство "Св. Климент Охридски" (2020), с. 218-251.

- [4] Живков, Н., Детинска мъдрост. Ръководство за възпитание и обучение на деца от 1 до 3 години в дома и от 3 до 7 години в училищата, Ч.1, Варна (1887).
- [5] Иванова, Цв., Екопедагогика, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград (2023).
- [6] Краевский, В. В., Воспитание или образование? – В: Педагогика, Кн. 3 (2001).
- [7] Попов, Л., Принципи на възпитание. В: Теория на възпитанието. Под ред. на Л. Димитров, С. (1994), с. 138-152.
- [8] Слостенин, В. А. Педагогика, М. (2002).
- [9] Управление на околната среда за по-добър живот в училищата. Ръководство за учители (I-VI клас), Министерство на околната среда и водите, С. (2010).
- [10] Цветанова-Чурукова, Л., Интердисциплинарно обучение, Благоевград (2023).

**Име на автора: Невяна Н. Петкова**

Месторабота: автор/писател, ЕИС: 180114700

E-mail: nevi\_84@abv.bg

# COMPETENCE APPROACH FOR EFFECTIVE EDUCATION IN MULTICULTURAL ENVIRONMENT

ZHENYA N. GEORGIEVA

**ABSTRACT:** *Despite the improvement of the education structure as a result of the contemporary requirements and expectations of the society, we still face some challenges and difficulties in ensuring effective education in a multicultural. The quality of education is strongly dependent on the teacher and his preparation and motivation for work. In order to achieve effective education in a multicultural environment, it is necessary to use specific methods and models of learning through the acquisition of a number of competences to overcome problems such as difficult adaptation, low achievement and early school leaving. In order to accommodate the different learning styles of students, pedagogical teams need to create such positive environment that includes opportunities to gain experience and concrete knowledge.*

*The report contains an analysis of the need for the formation of intercultural competences, understanding topical intercultural education models, consolidation of professional competences with new knowledge and skills applicable in a multicultural education environment; proficiency of pedagogical technologies for intercultural communication, with the aim of achieving more effective education.*

**KEYWORDS:** *multicultural education, competence approach, effective communication, sustainable education*

**JEL:** *I21, I25*

## ПРИЛАГАНЕ НА КОМПЕТЕНТНОСТЕН ПОДХОД ЗА ЕФЕКТИВНО ОБРАЗОВАНИЕ В МУЛТИКУЛТУРНА СРЕДА

ЖЕНЯ Н. ГЕОРГИЕВА

**АБСТРАКТ:** *Въпреки подобряването на образователната структура в резултат на съвременните изисквания и очаквания на обществото, продължават да са налице някои предизвикателства пред осигуряването на ефективно образование в условията на мултикултурна среда. Качеството на обучението е в силна зависимост от учителя и неговата подготовка и мотивация за работа. За да се постигне ефективно образование в мултикултурна среда, е необходимо да бъдат използвани специфични методи и модели на обучение чрез усвояване на редица компетентности за преодоляване на проблеми като затруднената адаптация, слабата успеваемост и ранното отпадане от училище. С оглед приспособяване към различните стилове на учене на учениците, педагогическите екипи е необходимо да създадат такава позитивна среда, която да включва възможности за получаване на опит и конкретни познания.*

*Настоящият доклад съдържа анализ на необходимостта от формиране на интеркултурни компетентности, усвояването на интеркултурни образователни модели, консолидиране на професионалните компетентности с нови знания и умения, приложими в мултикултурна образователна среда, поънаване на педагогически техники за интеркултурна комуникация, с цел постигане на по-ефективно образование.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *мултикултурно образование, компетентностен подход, ефективна комуникация, устойчиво образование*

**JEL:** *I21, I25*



## **Въведение**

Въпреки подобряването на образователната структура в резултат на съвременните изисквания и очаквания на обществото, продължават да са налице някои предизвикателства пред осигуряването на качествено образование в условията на мултикултурна среда.

Образованието в мултикултурна среда включва признаване и отчитане на лингвистичните и културни особености и произход на учениците. Много е важно учителите да създадат подкрепяща и приобщаваща среда за учене. Необходимо е да се използват различни стратегии, които да оказват допълнителна подкрепа при усвояването на учебния материал и успеваемостта.

Учителите, които изпълняват своята мисия в групи и класове с ученици, носители на различни култури, се нуждаят от базови познания както за тези култури, така и за основните нормативни документи, регламентиращи различията.

За да се постигне ефективно образование в мултикултурна среда, е необходимо да бъдат използвани специфични методи и модели на обучение чрез усвояване на редица компетентности за преодоляване на проблеми като затруднената адаптация, слабата спелеваемост и ранното отпадане от училище.

Част от тези методи включват насърчаване на образователните институции за формиране на подкрепяща образователна среда, междуучилищни дейности, създаване на партньорство с местните общности и гражданския сектор, допълнителна работа с учениците и с родителите, насърчаване участието на родителите в образователния процес в мултикултурна среда.

## **Промяна на съвременното училище**

Нуждата от промяна на съвременното училище е осъзната в световен план нужда от прилагане на иновативен подход в образователните системи. Промяната се налага от нови изисквания и очаквания на обществото. Един от начините за постигане на промяната е прилагането на съответстващи на съвременните методи на преподаване и форми на организация на учебния процес. Нуждата от промяна на методите на преподаване не е национален проблем, а осъзната в световен план необходимост. Трансформационните процеси включват всички структури на обществото на всички нива на обществена организация и управление. Основен акцент е интегрирането на съвременни технологии в учебния процес и нуждата от използване на нови методи на преподаване и учение, съчетани с нови форми за организация на учебния процес.

Една от тенденциите в съвременното образование е именно интеркултурността. „Модерното образование следва да допринася за активното самостоятелно развитие на обучаемите, да развива в тях критично мислене, способности за сътрудничество и решаване на проблеми, да ги превръща в свободни личности, способни ефективно да управляват действителността“. Новият тип образование, освен че се развива в условия на бум в информационните и комуникационните технологии, се нуждае от висока степен на иновативност (отвореност към новото), креативност, като стремеж за търсене и прилагане на нестандартни работещи решения, и към интеркултурност – като ясно осъзната необходимост от приемане на „другостта“ и различията като богатство и възможност.

Нуждата от промяна на обществените нагласи в посока повишена и осъзната толерантност, както и разработване на образователни политики и учебни програми в съответствие с развитието на мултикултурно общество е все по-актуална тема на фона на съвременните демографски и миграционни процеси в национален и глобален мащаб.

С приемането на Закона за предучилищното и училищното образование и извеждането на приобщаващото образование като приоритетна политика

Министерството на образованието и науката активно и последователно изпълнява мерки за прилагането на диференциран и индивидуализиран подход към децата и учениците. Това става чрез компенсиране на затрудненията при усвояването на учебното съдържание, липсата на мотивация и трудностите при завършване на клас, етап или степен на образование.

Неотменна част от процеса на модернизация на българската образователна система е утвърждаването на интеркултурното образование. По този начин се съхранява и развива културната идентичност на децата и учениците с различни етнокултурни характеристики.

### **Предизвикателства и проблеми при обучението в мултикултурна среда**

Въпреки подобряването на образователната структура на населението, продължават да са налице някои предизвикателства пред осигуряването на качествено образование. Липсват разработени политики, стратегически документи и нормативни актове, свързани с мултикултурното образование. Прилагането на принципите за равенство не е ясно изразено в учебните програми. Тези факти предоставят на училищата на всички нива много малко насоки за това как да прилагат мултикултурното образование и още по-малко ги насърчават да го прилагат. Въпреки това, съществуват все повече примери за добри практики в тази област, най-вече от преподаватели, които са преминали обучение за работа в мултикултурна и интеркултурна среда.

Основните проблеми към които е насочен компетентностния подход са преодоляване на проблемите на затруднената адаптация, слабата успеваемост и ранното отпадане от училище.

Основната цел на прилагането на компетентностен подход е осигуряване на равен достъп до качествено и приобщаващо образование, и утвърждаване на интеркултурното образование, като един от хоризонталните принципи на образователната система.

### **Цели на прилагането на компетентностен подход за ефективно образование в мултикултурна среда**

Основна цел на подхода е педагогическа, психологическа и методическа подготовка на учители за осъществяване на ефективно взаимодействие и сътрудничество между училището и семейството, между учителя и учениците в процеса на подготовка, развитие и социализация на децата и учениците с цел интегрирането им и осигуряване на равни възможности за обучение.

#### **Общи цели:**

- Достъп до качествена ранна детска грижа и предучилищно образование, като условие за позитивно ранно детско развитие и последваща образователна интеграция.
- Обхващане на децата във форми на образование и грижи в ранна детска възраст и в предучилищното образование за развиване на познавателни и социално-емоционални умения с цел последващо образователно приобщаване.
- Осигуряване на условия за равнопоставеност и участие на всяко дете в образователно-възпитателния процес и училищния живот.
- Обучение в дух на толерантност и недискриминация в образователните институции.
- Съхраняване на културната идентичност и засилване на гражданското съзнание на деца и ученици от уязвими етнически общности.
- Приемане на мерки за намаляване броя на ранно отпадащите от образователната система деца и ученици;

- Създаване на условия за учене през целия живот.

### **Необходимост от прилагане на компетентностен подход за ефективно образование в мултикултурна среда**

Компетентностният подход е свързан с необходимостта от придобиването на специфични умения у учителите, работещи в мултикултурна среда. Той съответства и на проблема с постепенното снижаване на мотивираността на учителите поради недостатъчните постижения, отпадането от училище и трудната професионална и социална реализация на младите хора от уязвими групи.

**Качеството на обучението е в силна зависимост от учителя** и неговата подготовка и мотивация за работа. Училищната практика ни дава много примери за това, че учителите не са подготвени за работа в условията на мултикултурната класна стая:

- липса на специфична подготовка на учителите както в областта на методиката за работа с деца с различен етнокултурен произход, така също и в областта на етнопсихологията, етнопедагогиката и психологическата антропология.

- учителите не могат да се справят с дидактическите затруднения на учениците при овладяване на учебното съдържание, предпоставени от недоброто владеене на български език (при турци и роми), липсата на психическа и социална готовност за училище на деца, които не са преминали задължителното предучилищно образование.

- липсват официални политики, стимулиращи образователни иновации в организацията и управлението на мултикултурната класна стая.

- липсват официални политики, стимулиращи образователни иновации в организацията и управлението на мултикултурната класна стая.

Емпиричните анализи в различните форми за следдипломна квалификация на учители на национално равнище, доказват :

- непознаване и неприлагане на вариативни ценностно- ориентиран дидактически и възпитателни технологии на форми, в процеса на педагогическо взаимодействие с ученици и родители в условията на мултиетническа среда.

- в условията на педагогическата практика не винаги се прилагат вариативни и алтернативни модели и средства за социално включване на детето и ученика от уязвимата етническа общност или група.

Учителите, които изпълняват своята мисия в групи и класове с ученици, носители на различни култури, имат сериозен дефицит от базови познания както за тези култури, така и за основните нормативни документи, регламентиращи различията. В това отношение най- ощетени се оказват както директорите на детски градини и различни по степен училища, така и учителите, които първи се срещат с тези различия и често изпитват на собствения си гръб дефицита от такива знания, неполучени в университетския си курс на обучение.

С оглед приспособяване към различните стилове на учене на учениците, педагогическите екипи е необходимо да създадат такава позитивна среда, която да включва възможности за получаване на опит и конкретни познания. Такава среда предлага голям избор и достатъчно време за изучаване, което ще отговори на нуждите на децата. Децата ще разберат по-лесно какво означава за тях дадена ситуация, като в същото време те могат да работят в малки групи и да се научат да учат прецизно и качествено. В тази връзка от особено значение е самата подготовка на учителите, които трябва да фокусират повече усилия върху създаване на съответствие между стила на

учене на учениците откъм техните културни разбирания и различия и стиловете на преподаване.

Необходима е педагогическа, психологическа и методическа подготовка на учители за осъществяване на ефективно взаимодействие и сътрудничество между училището и семейството, между учителя и учениците в процеса на подготовка, развитие и социализация на учениците с цел интегрирането им и осигуряване на равни възможности за обучение.

### **Умения и компетенции на учителя**

- Подготовка на децата и учениците за овладяване на български език и придобиване на умения за осъществяване на познавателна дейност.
- Съдейства за привличане на децата в училище.
- Подпомага формирането на положителна нагласа към учебния процес и работи за пълноценно интегриране на учениците към училищната среда, съобразно специфичните и възрастовите им особености и потребности.
- Съдейства за взаимно опознаване на децата и учениците с различен произход, за създаване на атмосфера на разбирателство и толерантност и за спазване правата на детето.
- Спомага за формиране на ценностна система, ориентирана към уважение и зачитане на индивидуалността и уникалността на отделната личност.
- Осъществява трайно сътрудничество с родителската общност, запознава родителите с евентуални затруднения на децата и учениците, популяризира успехите им и способства за активното включване на родителите в живота на образователните институции.
- Зачита и защитава правата на всяко дете съобразно Конвенцията на ООН за правата на детето и Закона за закрила на детето в Р България.

### **Допълнителни умения и компетенции**

- специализирана подготовка в областта на интеркултурното образование;
- владеене на определено равнище на майчиния език на децата и учениците;
- познаване на националната култура и на етнокултурата на децата и учениците;
- познаване на нормативните актове в областта на образованието, Конвенцията на ООН за правата на детето, Закона за закрила на детето и др.

### **Заклучение**

Ефективността на образованието в мултикултурна среда е комплексен въпрос. Все още стои проблемът за идентифициране на методи и разработване на стратегии, чрез които то може да се реализира успешно. Този въпрос е в тясна връзка с успешното прилагане на образователните политики. Основните изводи показват по безспорен начин необходимостта от целенасочено развиване на умения и компетентности у учителите за ефективно образование в мултикултурна среда.

### **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Данов, Д., Дигитализация и образование: иновативност, креативност и интеркултурност, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020
- [2] Вацов, Св., Комуникационна политика на учебното заведение, Велико Търново, Фабер, 2001.
- [3] Иванов, И., Теории за образованието, Шумен, УИ, „Епископ Константин Преславски“, 2004

**Име на автора: Жения Н. Георгиева**

Месторабота: Община Бургас

E-mail: janeinventories@gmail.com

# THE EDUCATIONAL LEADER AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

GALINA V. GEORGIEVA

**ABSTRACT:** *Artificial intelligence enters the Bulgarian school. How will we meet and use it? The report focuses on the "Ethical guidelines for teachers regarding the use of artificial intelligence and data in teaching and learning" developed by the European Commission in 2022 by the school director and bringing them to all members of the school community in order to improve the quality of education and satisfaction.*

**KEYWORDS:** *leader, school principal, school community, artificial intelligence, application*

**JEL:** 121

## ОБРАЗОВАТЕЛНИЯТ ЛИДЕР И ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ<sup>1</sup>

ГАЛИНА В. ГЕОРГИЕВА

**АБСТРАКТ:** *Изкуственият интелект навлиза в българското училище. Как ще го посрещнем и използваме? Докладът акцентира върху разработените през 2022г от Европейската комисия „Етични насоки за преподавателите относно използването на изкуствения интелект и на данни при преподаване и учене“ от директора на училището и свеждането им до всички членове на училищната общност с цел подобряване качеството на образование и удовлетвореност.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *лидер, училищен директор, училищна общност, изкуствен интелект, приложение*

**JEL:** 121

### Въведение

Образователният лидер може да бъде директора на училището, но не винаги се наблюдава обратната връзка.

Според проучване „Развитие на лидерските компетентности на училищните директори-ключ към качествено образование“, реализирано по проект №BG0SFOP001-2.025-0079 „Гражданско участие в процесите на формулиране, изпълнение и мониторинг на политики и законодателство за повишаване на лидерските компетентности на училищните директори“, финансиран по Оперативна програма „Добро управление“, съфинансирано от Европейския съюз чрез Европейски социален фонд: “В научната

---

<sup>1</sup>Настоящата статия е частично финансирана по проект „Лидерство в образователната система“ с вх. № РД-08-100 от 30.01.2024 г., финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“.

литература все още липсва общоприето определение за училищно лидерство. Според някои то може да се определи като всички „административни и мениджърски отговорности, целящи подобряване резултатите на учениците, а според други се отнася до „училищни служители на ръководни позиции, които обединяват общността чрез визия и подобряват качеството и резултатите на учениците“. В редица държави, ролята на училищните директори най-общо се определя като училищно лидерство /school leadership/. В България не е приет нормативно регламентиран или общоприет термин за училищно лидерство.[2]

Ситуацията в момента дава възможност за свободна интерпретация на дефинирането на понятията „училищно лидерство“ и „образователен лидер“

Училищният директор съгласно Наредба №15 от 22 юли 2019г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти има детайлно определени компетентности с преобладаващо административно –управленски характер и като част от тях законодателят определя да „притежава лидерски умения при управлението на ресурсите“. [3]

Отчитайки съвременното развитие на образованието в световен и национален мащаб „лидерството е неотменна част от работата на директора на училището“. [2]

С настъпването на изкуствения интелект лидерът в училище трябва да организира, подготви и запознае педагогическия персонал как и до колко могат да бъдат подпомагани в работата си от изкуствения интелект (ИИ) и как той ще повлияе върху училищната общност и в частност върху учениците. Това се оказва трудна задача, тъй като учениците се справят с прилагането на ИИ много добре, докато учителите са на ниво обучения и обмяна на информация между училищата.

## **Изкуствен интелект**

За ИИ масово се заговори от началото на учебната 2023/2024 година и като, че ли той изведнъж се появи от нищото, което не е реално, тъй като се оказва, че го изпълваме от доста време без да го осъзнаваме.

През 2022 г. Европейската комисия издаде „Етични насоки за преподавателите относно използване на изкуствен интелект и на данни при преподаване и учене“ които : „съдържат дългосрочна стратегическа визия за висококачествено, приобщаващо и достъпно европейско цифрово образование“. [1]

Като начало би трябвало да осмислим и приемем каква е дефиницията за ИИ от гледна точка на Европейската комисия „софтуер, разработен с една или повече от техниките и подходи (посочени по-долу), който може по отношение на даден набор от цели, определен от човек, да генерира резултати като съдържание, прогнози, препоръки или решения, които оказват въздействие върху средите с които взаимодействат.

Посочените техники и подходи са:

-Подходи за машинно самообучение, включително самообучение с учител, самообучение без учител и обучение с утвърждение, като се използва голямо разнообразие от методи, включително дълбоко самообучение.

-логически и основани на знание подходи, включително представяне на знанията, индуктивно, (логическо) програмиране, бази от знания, машини за логически изводи и машини за дедукция (символни)съждения и експертни системи.

-статистически подходи, методи за бейесовско оценяване, търсене и оптимизация.“ [1].

Казано на по-разбираем език софтуер, създаден от човешки интелект, който от един момент започва сам да прави прогнози и да дава препоръки и решения. И тук се появява образователният лидер, който би трябвало да въведе етични норми при използването на ИИ и начина на прилагането му от учителите.

### **Директорът и изкуственият интелект**

Директорът трябва да се запознае с т.нар. насоки на европейско и национално ниво, за да може да осъществява основната си роля – контрол на процеса на образование, възпитание и социализация на учениците. В зависимост от неговата гледна точка е необходимо и да популяризира ИИ, като му се налага и да опровергава следните „митове“:

- ИИ не може да се прилага в образованието;
- ИИ ще измести учителя;
- ИИ води до асоциализация на ученици;
- ИИ е на твърде високо ниво;
- ИИ не дава точна и проверена информация и може да подведе използващите го.

Според етичните норми, които Европейският съюз се опитва да регламентира, употребата на ИИ се диференцира в четири групи:

- използване на ИИ за преподаване на ученици / предназначен за ученици/;
- използване на ИИ за подпомагане на учителя/ предназначен за учители/;
- използване на ИИ за подпомагане на диагностиката или планирането на цялата система/ предназначен за директор, РУО,МОН/.

Директорът, след като е разбил „митовете и легендите“ за ИИ , влиза в ролята на промотиращ начините на използване и предимствата, които носи ИИ в образователната система.

Образователният лидер, в качеството му на ръководител на организацията, може да използва ИИ ва „извличане на данни за разпределяне на ресурсите“ [1] за диагностициране на затрудненията в ученето и услуги по ориентиране.

Директорът ще бъде подпомогнат от ИИ при изготвяне и обобщаване на годишните анализи, тъй като учителите ще му подават актуална информация относно диагностициране на затрудненията в ученето на учениците, наблюдавайки ги в съответния форум, както и при автоматичното оценяване на техните работи. Съответният преподавател ще открива образователните дефицити, използвайки ИИ за измерване на когнитивните умения като: функционална грамотност и пространствено мислене, които в начален етап трудно се дефинират и разпознават.

След съответните анализи ръководителят на съответната институция може да има точна и обоснована представа за проблемите в образователния процес и да се възползва от услугите по ориентиране от ИИ с цел да подобри качеството на образование на децата и учениците и да си изгради визия от каква помощ имат необходимост и педагозите в училището, което ръководи, каква допълнителна квалификация трябва да им бъде осигурена, за да се постигне желаното ниво на обучение, съгласувано с възможностите и интересите на учениците.

Етичните насоки на Европейската комисия отправени към директора и ръководството на училището, наблягат на няколко вида насочващи въпроса, които би

трябвало да бъдат широко дискутирани с цялата училищна общност- ученици, учители, родители и представители на държавата.

Разработени са следните казуси:

-Как ИИ ще използва данните на учениците в начален етап на образование, за да адаптира задачите към прогнозираното ниво на знания, персонално към всеки ученик. Ще има ли прозрачност, многообразие, липса на дискриминация, справедливост и наблюдение за предотвратяване на предоверяването на ИИ?

-Как ще се осъществява обратната връзка при оценяване на учениците и оттам наблюдение и насочване на развитието им от учителите? Ще отразява ли ИИ реалното обществено благосъстояние от подобряване качеството на образователния процес, защитени ли са личните данни на учениците и има ли ясно регламентирана отчетност?

-Как ИИ може да помогне при ранното диагностициране на учениците със специални образователни потребности и как това ще доведе до по-ефективното им приобщаване. Родителите трябва да бъдат убедени, че има човешки фактор и надзор над ИИ, както и, че системата е технически стабилна и безопасна;

-Как ИИ ще оценява писмените работи на учениците с помощта на автоматизирани инструменти? Ще има ли и тук многообразие, справедливост и липса на дискриминация, отчетност, прозрачност, липса на плагиатство и нарушаване на авторски права?

-Как ИИ ще управлява записването на учениците и ще корелира с планирането на ресурсите на училището- бюджет, материална база и човешки ресурси, как ще подпомогне учителите да анализират и прогнозира успеха на учениците и от какво се нуждаят за подобряване на резултатите? Ще бъде ли гарантирана неприкосновеността на личните данни на учениците, ще има ли отчетност на процесите, ще бъдат ли спазени етичните норми?

-Как чатботовете ще подпомагат ученици и родители при извършване на административни задачи? Ще бъде ли безпристрастна системата, ще има ли техническа стабилност и безопасност, ще бъдат ли защитени личните данни на ученици и родители?

Всички тези казуси ще намерят отговор при масовото използване на ИИ в образователната система. Ролята на лидера – директор ще бъде да планира и ефективно да използва ИИ в училището, като се запознае с насоките на Европейската комисия, насоките на МОН и нормативната база със съответните актуализации. Той трябва да:

-проучи съществуващите вече системи ИИ;

-да събере информация и анализира необходимостта от приложение на ИИ в съответното училище;

-да прецени за колко време ще са му необходими събраните данни и как училището може да ги съхранява за възможно най-кратък срок.

Директорът ще трябва да въведе съответните политики и процедури, за да бъде точно регламентирано използването на ИИ и да се предотвратят негативните прояви в училищната общност. Политиките и процедурите могат да ключват мерки за:

-осъществяване на човешки контрол;

-осигуряване обучение на персонала;

-контрол на използването на лични данни;

-наблюдение, контрол и предприеманена корекциина системите на ИИ;

-гарантиране, че входните данни са подходящи за съответния казус и предназначение на системата с ИИ;

-спазване на етичните норми;



-гарантиране възлагането на обществени поръчки за надежен и ориентиран към човека ИИ.

Директорът ще трябва преди да въведе системата с ИИ в цялото училище да я изпробва с контролна група ученици, съгласувано с техните родители. Той заедно с екипа си е ненеобходимо да разработи конкретни критерии за оценка, за да може след прилагането на системата да види нейната ефективност по отношение на подобряване на резултатите, етичност и икономическа ефективност. Всичко това трябва да бъде извършено при пълна прозрачност и запознаване на училищната общност.

Според Закона за предучилищното и училищното образование директорът носи цялата отговорност за всичко, което се случва в повереното му училище, така, че и в случая, той ще носи отговорност за избора на доставчик на система с ИИ, като ще е необходимо да бъде отчетено нивото на обслужване, да се определят услугите за поддръжка и обслужване, както и стъпките, които ще трябва да се предприемат при възникване на проблеми. Ще трябва да бъде взета под внимание адаптивността и гъвкавостта да се премине в бъдеще от един към друг доставчик, както и да има гаранции за спазването на договорените условия и осигуряване на човешки контрол над системата с ИИ. Директорът ще трябва да осигури постоянно наблюдение на системата с ИИ за да оцени въздействието ѝ върху основните функции, които са заложили: учене, преподаване и оценяване. Ще трябва да има конкретно определени длъжностни лица, които ще наблюдават, определят и отчитат резултатите от прилагане на ИИ, абсолютно безпристрастно и съгласувано с етичните норми.

Събраните резултати ще трябва да се представят на ръководството на училището за анализ и оценяване на риска от прилагане на ИИ – къде, как и доколко да се използва.

## **Заклучение**

За да могат системите с ИИ да бъдат ефективно използвани в българското училище отново ще се връщаме на необходимостта от разясняване и запознаване на училищната общност с тях. Най-важното е да има обратна връзка с учениците и техните родители, както и с учителите, които ще използват ИИ, тъй като той става все по-срещан в ежедневието.

Директорът или образователният лидер, съгласно разработените етични насоки, ще трябва да си кореспондира с ИИ и да го приеме като една нова част от училищната общност, която, ако бъде добросъвестно контролирана ще го подпомага в качеството му на лидер, ще му спестява време и ще му дава възможност за повече пряк контакт с учители, ученици и родители.

Изкуственият интелект може да бъде и опасен и полезен, зависи как лидерът ще го прилага, контролира и ангажира училищната общност с него.

## **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Европейска комисия, „Етични насоки за преподавателите относно използването на изкуствения интелект и на данни при преподаване и учене“ ,Служба за публикации на Европейския съюз, Люксембург, (2022г.), ISBN978-92-76-54188-2
- [2] „Развитие на лидерските компетентности на училищните директори-ключ към качествено образование“, реализирано по проект №BG0SFOP001-2.025-0079 „Гражданско участие в процесите на формулиране, изпълнение и мониторинг на политики и законодателство за повишаване на лидерските компетентности на училищните директори“, финансиран по Оперативна програма „Добро управление“ , съфинансирано от Европейския съюз чрез Европейски социален фонд, София, (2022г.), [www.eufunds.bg](http://www.eufunds.bg)

- [3] Наредба №15 от 22 юли 2019г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти, [www.mon.bg](http://www.mon.bg)
- [4] Закон за предучилищното и училищното образование, [www.mon.bg](http://www.mon.bg)

**Име на автора: Галина В. Георгиева,**  
докторант Шуменски университет „Епископ Константин Преславски  
Месторабота: СУ „Никола Й. Вапцаров“ гр. Суворово  
E-mail: [galge@abv.bg](mailto:galge@abv.bg)

# TRENDS FOR THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS INTEGRATION IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF BULGARIA

DENISLAV T. ILIEV

**ABSTRACT:** *The integration of artificial intelligence (AI) into the educational system in Bulgaria is on the rise, although there is still some caution among teachers and a serious need for specific training. About a quarter of teachers use AI, reflecting moderate interest and potential for growth. The lack of specific strategies for training teaching staff and the lack of a strategic vision for digitalization in schools represent significant obstacles. Through initiatives such as the European Commission's Action Plan for Digital Education and the Erasmus+ projects, the European Commission provides a framework to support educational innovation and AI, offering a path to a wider use of these technologies in Bulgaria. The challenge remains balancing technological innovation with equitable access and learning to fully exploit the potential of AI in education.*

**KEYWORDS:** *Integrated artificial intelligence, Chat GPT, Bing Chat*

**JEL:** I21

## ТЕНДЕНЦИИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ И ИНТЕГРИРАНЕТО МУ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРИЯ

ДЕНИСЛАВ Т. ИЛИЕВ

**АБСТРАКТ:** *Интегрирането на изкуствения интелект (ИИ) в образователната система в България е с нарастваща тенденция, въпреки че все още има известна предпазливост сред преподавателите и сериозна необходимост от специфично обучение. Около една четвърт от преподавателите използват ИИ, което отразява умерен интерес и потенциал за растеж. Липсата на специални стратегии за обучение на педагогическия персонал и липсата на стратегическа визия за цифровизацията в училищата представляват значителни пречки. Чрез инициативи като Плана за действие на Европейската комисия за цифрово образование и проектите по Еразъм+, Европейската комисия предоставя рамка за подкрепа на образователните иновации и ИИ, предлагайки път към по-широко използване на тези технологии в България. Предизвикателството остава балансирането на технологичните иновации със справедлив достъп и обучение, за да бъде използван напълно потенциалът на ИИ в образованието.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *интегриране, изкуствен интелект, Chat GPT, Bing Chat*

**JEL:** I21

### Въведение

Изкуственият интелект революционизира целия свят преди да достигне до начина по който го познаваме до този момент. Един от секторите, който претърпява дълбоки промени безспорно е образованието. Благодарение на своите възможности за анализ и обработка на данни, изкуственият интелект може да бъде чудесен съюзник за създаването на все по-иновативно и авангардно дигитално училище.

Изкуственият интелект, по-специално генеративният ИИ, може да подкрепи учителите и учениците в работата им, като им помогне да създадат персонализирани учебни материали, адаптирани към специфичните нужди на индивидите. В допълнение към това, изкуственият интелект може да се използва за наблюдение на напредъка на учениците и идентифициране на всякакви трудности или пропуски в учебния преход, което позволява навременна намеса от страна на учителите.

Генеративният изкуствен интелект (ГИИ) е подклас на алгоритмите за изкуствен интелект, който е специализиран в създаването на нови данни, които приличат на обучаващия му набор. Той включва създаването на текст, изображения, музика, глас и други видове медия, като се стреми към автентичност и иновативност. Това се постига чрез обучение на модели за дълбоко обучение, обикновено с използването на големи набори от данни, за да се научат сложни модели на разпределенията на тези данни и след това да се генерират нови примери, които са консистентни с наученото.

Най-популярните методи за генеративен изкуствен интелект включват Генеративни съпернически мрежи (Generative Adversarial Networks, GANs), които използват два конкуриращи си невронни мрежи за създаване на данни, и Вариационни автоенкодери (Variational Autoencoders, VAEs), които оптимизират вероятно пространство за генериране на нови примери. Тези методи имат широко приложение в различни области като компютърно зрение, обработка на естествен език, синтезиране на глас и създаване на музика.

Генеративният изкуствен интелект има потенциал да трансформира много индустрии, като предоставя инструменти за автоматизирано създаване на съдържание, персонализиране на потребителско изживяване и ускоряване на научни изследвания. Например, в областта на изкуството и дизайна, ГИИ може да се използва за създаване на оригинални произведения или за помощ в креативния процес. В медицината, генеративните модели могат да се използват за генериране на синтетични медицински изображения за обучение и тестове, без да се налага разкриването на чувствителна лична информация.

Изкуственият интелект може да се окаже и значителна подкрепа при организацията и управлението на училищните дейности, като помага за оптимизиране на времето и наличните ресурси. Благодарение на способността си да обработва големи количества данни, ИИ може да се използва за анализиране на образованието и идентифициране на възможни подобрения в процесите на преподаване.

Изкуственият интелект радикално променя начина на преподаване и учене, като прави училищата все по-дигитални и технологично напреднали, трансформира образователния пейзаж по дълбок начин чрез иновативни методологии на преподаване, предлагайки нови възможности за развитие на уменията на учениците, гарантирайки все по-персонализирано и качествено образование.

Актуалната обстановка в България наблюдава нарастващ интерес към изкуствен интелект и прилагането му в образователните институции. Много училища и университети са започнали да вграждат ИИ в учебните програми, за да подобрят обучението и развитието на учениците/студентите. Провеждат се различни обучения и семинари, свързани с използването на ИИ в образованието.

„Резултатите от онлайн анкета на Сдружение „Образование без граници” подчертават важността на програми за въвеждане на учителите в процесите на училищна дигитализация и използването на изкуствен интелект.

Училищата нямат стратегическа визия за дигитализация - 82% от отговорилите представители на административни училищни екипи са отговорили отрицателно на въпроса: “Във Вашето училище има ли разписана стратегия за дигитализация/ за използване на дигиталните технологии?”

Учителите са отчуждени от въпросите на дигитализация в училище - От отговорите на респондентите е ясно, че голям дял от учителите не са наясно с процесите на дигитализацията в техните училища. Например:

- 43% от учителите не знаят дали тяхното училище има разписана стратегия за дигитализация и/или за използване на дигиталните технологии.
- 25% от учителите не знаят дали е имало или е планирано обучение по изкуствен интелект в тяхното училище.
- 23% от учителите не знаят дали в тяхното училище има назначен ръководител направление ИКТ, координатор по иновативни образователни технологии или сходна роля, подкрепяща навлизането на нови технологии в училище.
- 19% не са успели да отговорят дали ръководството организира обсъждане на предимствата и недостатъците на преподаването и ученето с помощта на дигитални технологии.

Използване на чатботове – едва в начален стадий - Цели 72% от учителите не използват редовно инструменти като ChatGPT или Bing Chat в работа си. 41% от учителите никога не са използвали такива инструменти. 31% са опитвали веднъж, но не са започнали да използват редовно. Няколко пъти в месеца или няколко пъти седмично прилагат инструменти с генеративен изкуствен интелект 25% от учителите, в сравнение с 45% от представителите на административните училищни екипи.“

Резултатите от проучването, проведено от Сдружение "Образование без граници", подчертават значимостта на разработването и прилагането на програми за ангажиране на учителите в процесите на дигитализация и интеграция на изкуствения интелект (ИИ) в образователната система в България. Наблюдава се липса на стратегическо виждане за дигитализация в училищата, като 82% от административните служители в училищата отговарят, че не разполагат с изработена стратегия за дигитализация или използване на дигитални технологии. Освен това, значителен дял от учителите изразяват незнание относно процесите на дигитализация в техните институции, като например 43% не са наясно дали тяхното училище има стратегия за дигитализация, 25% не знаят за планирани или проведени обучения по ИИ, 23% не са информирани за наличието на ИКТ ръководител или координатор по иновативни образователни технологии, и 19% не могат да отговорят дали ръководството на училището организира дискусии относно предимствата и недостатъците на обучението с помощта на дигитални технологии.

Използването на чатботове, като ChatGPT и Bing Chat, сред учителите е ограничено, като 72% от тях не използват редовно такива инструменти в своята практика, 41% никога не са ги използвали, а 31% са ги пробвали веднъж без последваща регулярна употреба. В същото време, 25% от учителите използват инструменти с генеративен ИИ няколко пъти месечно или седмично, в сравнение с 45% от административните служители.

Тези данни подчертават необходимостта от разработване и прилагане на целенасочени програми и стратегии за укрепване на дигиталната компетентност на учителите и административния персонал, както и за формулиране на ясни стратегически цели за дигитализацията на образователния процес. Очевидно е, че за постигане на успешна интеграция на ИИ в образователния процес е необходим комплексен подход, който включва не само технологична подготовка и инфраструктура, но и методологическа и стратегическа подкрепа за образователните кадри.

## **Тенденции в прилагането на ИИ в образователната система**

Връзката между изкуствения интелект (ИИ) и образованието отваря множество възможности, като достъп до персонализирано образование и развитие на дигитални

умения, които са все по-необходими за бизнеса. Някои от основните предимства на използването на ИИ в образованието са:

- Персонализиране – благодарение на способността да анализира големи количества данни, ИИ може да създаде персонализирани образователни пътеки за всеки ученик, като вземе предвид индивидуалните нужди и различни стилове на учене. По този начин може да се гарантира по-ефективно и целенасочено образование;

- Подкрепа за учители – ИИ може да помогне на учителите да управляват ежедневните задачи и да създават иновативни учебни материали, което им позволява да посветят повече време на взаимоотношенията си с учениците и тяхното личностно израстване. Следователно ИИ може да се използва за оптимизиране на времето и наличните ресурси, допринасяйки за по-ефективно управление на училищните дейности.

- Анализ на учене – благодарение на капацитета си за анализ на данни, ИИ може да идентифицира всички трудности или пропуски в ученето на учениците, като насърчава навременната и целенасочена намеса от страна на учителите, за да се избегнат забавяния в обучението и подобряване на работата в борбата с отпадането от училище. Благодарение на машинното обучение, например, е възможно да се разработят все по-прецизни и надеждни системи за оценка, за да се наблюдава напредъкът на учениците и да се адаптират методологиите на преподаване, като се поддържат в крак с техните нужди;

- Чатботове и блокчейн – дигиталните асистенти могат да се използват за предоставяне на незабавна подкрепа и отговори за учениците, създавайки все по-интерактивна и динамична учебна среда. Освен това блокчейн може да се използва за гарантиране на валидността на сертификатите, издадени от училищата, което прави процеса на признаване на уменията на учениците по-прозрачен и сигурен.

Първия в света закон за ИИ се одобри от AI Act, Европейският парламент. С 523 гласа "за", 46 "против" и 49 "въздържал се", 9 месеца след одобрението на текста, Европейският парламент одобри AI Act, набор от разпоредби, които имат за задача да регулират използването на изкуствен интелект. Европейският съюз се яви първата политическа институция в света, която прие правила относно ИИ.

Новите правила забраняват някои AI приложения, които застрашават правата на гражданите. Между тях са:

- Системи за биометрична категоризация въз основа на чувствителни данни: Тези системи могат да се използват за дискриминация срещу хора въз основа на раса, етническа принадлежност, пол, религия или други чувствителни фактори.

- Безразборна екстраполация на лицеви изображения от интернет или системи за видеонаблюдение с цел създаване на бази данни за лицеви разпознавания: Тази технология може да се използва за проследяване на хора без тяхното съгласие и нарушава правата на хората.

- Системи за разпознаване на емоции на работното място и в училищата: Тези системи могат да се използват за наблюдение и дискриминация на хората въз основа на техните емоции.

- Системи за социално кредитиране: Тези системи могат да се използват за контролиране на хората и ограничаване на тяхната свобода.

- Предсказуеми полицейски практики, базирани на профилиране или оценка на характеристиките на дадено лице: Тези практики могат да се използват за дискриминация срещу хора и лишаването им от техните права.

- Системи, които манипулират човешкото поведение или използват уязвимостта на хората: Тези системи могат да бъдат използвани, за да навредят на хората и да ги лишат от свободната им.

Важно е да се отбележи, че не всички AI приложения са забранени. Законът за ИИ разграничава различните нива на риск, като позволява разработването и използването на ИИ с нисък или минимален риск, което предлага множество ползи за обществото. Забранени са само AI приложения с „неприемлив“ риск, разбран като тези, които биха могли да доведат до сериозни последици за правата, свободите и безопасността на гражданите, както и за обществото като цяло.

Европейските училища започват да използват изкуствения интелект (ИИ), за да подобрят образованието и ученето на учениците по различни начини. От адаптивни системи за обучение, които персонализират учебните пътеки на учениците до автоматична корекция на упражненията, ИИ се очаква да революционизира образователния сектор. Във Франция, например, са разработени инструменти за подпомагане на четенето и писането за ученици на възраст от 6 до 8 години, получаващи подкрепа от френското министерство на образованието. Тези инструменти са проектирани с приноса на учители, преподаватели и когнитивни учени още от фазата на проектиране, за да обогатят педагогическите възможности и да се справят с трудностите при четене, свързани с увреждания в обучението (Европейска училищна образователна платформа).

На стратегическо ниво Европейската комисия и италианското Министерство на икономическото развитие подчертаха значението за включването на ИИ както и данни в училищните програми, подчертавайки необходимостта от инвестиции за надграждане на уменията на учениците и учителите. Целта е да се подготвят учениците за бъдеще, в което уменията за ИИ ще бъдат от решаващо значение.

Важно е да се подхожда към ИИ в образованието със солидна етика. В Европейският съюз са разработени етични насоки за преподавателите относно използването на ИИ и данни в преподаването и ученето, като се подчертава как ИИ може да подобри образованието, но също и как може да бъде неправилно проектиран и съответно да има злоупотреби. Преподавателите се насърчават да проверяват надеждността, справедливостта и безопасността на използваните ИИ системи, като гарантират, че управлението на свързаните с образованието данни е безопасно и е от полза за общото благо (Дигитален дневен ред).

Тези инициативи демонстрират нарастващо признаване на потенциала на ИИ за подобряване на образованието, но също така и необходимостта от внимателно разглеждане на етичните и практическите последици от използването му в училищата.

Статистиката относно използването на изкуствен интелект (ИИ) в българските училища разкрива картина на умерено усвояване със значителни възможности за разширяване и задълбочаване на използването на ИИ технологиите. Около една четвърт от учителите в България използват ИИ в своите преподавателски дейности, което показва предпазливо приемане на тази технология. Въпреки потенциала на ИИ да трансформира образованието, има известен скептицизъм сред учителите и загриженост относно възможното разширяване на цифровото разделение между столицата и регионите. Разпространението на използване на инструменти като ChatGPT и Bing Chat варира значително, със значително по-висок процент потребители в София в сравнение със селските райони и по-малките градове. Най-честите приложения на ИИ включват създаване на задачи, тестове и други образователни ресурси, както и административни задачи като писане на имейли и отчети.

Въвеждането на ИИ в българските училища обаче е изправено пред няколко предизвикателства, включително липса на специално обучение за ИИ за учители и административен персонал, като 73% от училищните администратори съобщават, че не са организирали или планирали такова обучение. Около половината от училищата имат

координатор или мениджър по ИКТ, което предполага, че само малка част от образователните институции са оборудвани за ефективно интегриране на нови технологии в учебната програма. Освен това 82% от училищните администратори посочват липсата на стратегия, посветена на дигитализацията или използването на цифрови технологии.

Тези данни отразяват необходимостта от по-големи усилия в обучението на персонала и разработването на дигитални стратегии в българската образователна система, за да се използва напълно потенциалът на ИИ в образованието.

## **Заклучение**

Използването на изкуствен интелект (ИИ) в образованието в България и останалата част от Европа е в повратна точка, с потенциала да революционизира методите на преподаване и учене, но и със значителни предизвикателства за преодоляване. В България въвеждането на ИИ в училищата и университетите е все още на ранен етап. Има умерено приемане сред учителите и широк обхват за по-широко използване на технологиите свързани с ИИ, но липсва специално обучение за образователния персонал, което показва необходимостта от допълнителни инвестиции в обучение и професионално развитие.

За разлика от това, на европейско ниво инициативи като Плана за действие за цифрово образование на Европейската комисия и проекти по Еразъм+ демонстрират нарастващ ангажимент към интегрирането на ИИ в образованието. Тези инициативи отразяват амбицията да се използва ИИ за персонализиране на обучението, подобряване на административната ефективност и разработване на нови методологии за преподаване.

Въпреки това, както в България, така и в Европа, продължават да съществуват предизвикателства, свързани с справедливия достъп до ИИ технологии, дигитална инфраструктура и дигитални умения както за студентите, така и за преподавателския персонал. За да се преодолеят тези пречки и да се увеличат максимално ползите от ИИ в образованието е необходим координиран подход, който включва приобщаващи политики, целенасочени инвестиции в технологии и обучение и сътрудничество между образователните институции, частния сектор, правителството и гражданското общество е от решаващо значение.

В заключение, ИИ има потенциала да трансформира дълбоко образованието, предлагайки уникални възможности за образователни иновации и изследвания. За да се реализира този потенциал, ще бъде изключително важно да се отговори на настоящите предизвикателства чрез приобщаващи стратегии, които гарантират, че всички ученици и образователен персонал имат достъп до ресурси и уменията, необходими за навигация в цифровата ера. Бъдещето на ИИ в образованието обещава персонализация, достъпност и иновация, но изисква споделен ангажимент, за да бъде той приобщаващ и равнопоставен за всички.

### **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] НПО „Образование без граници“. Декември, 2023., <https://obr.education/izpolzva-li-se-ii-v-bg-utchilishta/>
- [2] Istituto nazionale per la valutazione del sistema educativo di istruzione e di formazione., *Intelligenza Artificiale: sfide e opportunità per la Scuola del futuro.* March., 2021., <https://www.invalsiopen.it/intelligenza-artificiale-sfide-opportunita-scuola/>
- [3] Европейска училищна образователна платформа. Използването на ИИ в ученето и преподаването: първи стъпки и обратна информация. Октомври, 2022., <https://school-education.ec.europa.eu/bg/insights/practices/use-ai-learning-and-teaching>



- [4] Governing AI for Humanity. December., 2023., [https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un\\_ai\\_advisory\\_body\\_governing\\_ai\\_for\\_humanity\\_interim\\_report.pdf](https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_ai_advisory_body_governing_ai_for_humanity_interim_report.pdf)
- [5] European Commission. Artificial Intelligence in the European Commission (AI@EC). A strategic vision to foster the development and use of lawful, safe and trustworthy. Artificial Intelligence systems in the European Commission. January., 2024., <https://commission.europa.eu/system/files/2024-01/EN%20Artificial%20Intelligence%20in%20the%20European%20Commission.PDF>
- [6] Министерство на образованието и науката. Ключова европейска инициатива за изкуствен интелект. Март., 2024., <https://www.mon.bg/news/insait-beshe-domakin-na-klyuchova-evropejska-inicziativa-za-izkustven-intelekt/>
- [7] Beijing Consensus on Artificial Intelligence and Education: Outcome document of the International Conference on Artificial Intelligence and Education, Planning Education in the AI Era: Lead the Leap, Beijing, 2019., <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368303>
- [8] Нова европейска програма за умения: Съвместни усилия за укрепване на човешкия капитал, пригодността за заетост и конкурентоспособността, COM(2016) 381 final, 10.06.2016. Юни., 2016 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX:52016DC0381>

**Име на автора: Денислав Тодоров Илиев**

Месторабота: Фондация „АДЕЛЕ“, гр. Шумен; “Satean” Foundation, гр. Браила, Румъния;  
Sida GROUP, гр. Анкона, Италия  
E-mail: d.iliev84@gmail.com

# THE MULTIDISCIPLINARY APPROACH IN ENTREPRENEURSHIP EDUCATION

KAMELIYA D. KOLEVA

**ABSTRACT:** *The paper explores the possibility of introducing a methodology based on social constructivism to the study of the discipline of entrepreneurship through a multidisciplinary approach. The multidisciplinary approach is based on training in a new, real situation in which learners gain experience and knowledge from scenario-based learning, the aim of which is to improve their motivation. The main objectives of the research are to study innovative methods in the field of education in the economic disciplines, to study the means of effectively linking the students with the teaching. In order to increase the motivation for learning, the commitment of learners to the learning process, and hence their success rate in particular and the quality of learning in general, innovative teaching methods can be introduced, through which the development of the skills of learners to work on specific tasks alone or in a team, personal progress will be reported through 'peer' and teacher assessments. The training company is one of the most modern, full of potential, innovative, flexible and motivating educational tool that covers the study of all economic disciplines.*

**KEYWORDS:** *entrepreneurship, education, training*

**JEL:** A2, A20

## МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИЯ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО<sup>1</sup>

КАМЕЛИЯ Д. КОЛЕВА

**АБСТРАКТ:** *Докладът изследва възможността за въвеждане на методика, базирана на социалния конструктивизъм, за изучаване на дисциплината „предприемачество“ чрез мултидисциплинарен подход. Мултидисциплинарния подход се основава на обучение в нова, реална ситуация, в която обучаемите придобиват опит и знания от сценарийно обучение, чиято цел е да подобри мотивацията им. Основните цели на изследването са да се проучат иновативни методи в областта на обучението по икономическите дисциплини, да се проучат средствата за ефективно обвързване на учащите се с преподаването. За повишаване на мотивацията за учене, ангажираността на обучаемите с учебния процес, а оттам – и тяхната успеваемост в частност и качеството на обучението като цяло могат да бъдат въведени иновативни методи на обучение, чрез които ще се постигне развитие на уменията на обучаемите за работа по конкретни задачи самостоятелно или в екип, ще се отчита личният напредък посредством оценки от „партньори“ и от преподавателя. Тренировъчната фирма е един от най-модерните, изпълнен с потенциал, иновативен, гъвкав и мотивиращ образователен инструмент, който обхваща изучаването на всички икономически дисциплини.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *предприемачество, образование, обучение*

**JEL:** A2, A20

---

<sup>1</sup>Докладът е финансиран по проект №РД-08-144/02.02.2024г. „Математически модели и икономически изследвания за устойчиво развитие“ от Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“.

## **Въведение**

Образованието е ключов фактор за развитието и напредъка на едно общество. развитието на обществото касае различни аспекти от живота на хората. Образованият човек има способността да мисли логически, да взема самостоятелни решения и да разрешава проблеми. Образованието е предпоставка за осигуряване на висока заетост на хората и получаване на високи доходи. Знанията и компетенциите в дадена област гарантират увереност и спокойствие, на всеки който ги притежава. Образованието създава възможности за икономическото развитие на държавите и създаване на комфортен начин на живот на гражданите на тези държави. Младите хора представляват бъдещето на всяка държава и това обуславя необходимостта да се вложат средства и да им се предоставя подкрепа, тъй като често се сблъскват с редица трудности при започване на предприемаческа дейност.

Необходимите предприемачески умения могат да бъдат придобити в голяма степен чрез образование и обучение. Поддържането на висок образователен и квалификационен потенциал на трудовите ресурси се възприема като предпоставка за повишаване конкурентоспособността на икономиката.

С основание може да се предположи, че ситуацията в бизнеса се дължи на недостатъчно добрата организация на обучението по предприемачество в страната. Нещо повече, в средносрочен и дългосрочен план развитието на предприемачеството като цяло води до развитие не само на малкия, но и на големия бизнес. Подкрепата на предприемачеството у нас е в основата на цялостното развитие на българската икономика, включително и нейната конкурентоспособност. Все повече европейски страни осъзнават, че икономическото възстановяване от кризата и връщането към растеж изискват повече предприемачество. Това е така, защото предприемачеството прави икономиката по-конкурентна и иновативна, и създава заетост.

## **Мултидисциплинарния подход в обучението по предприемачество**

На обучението може да се гледа като на практически ориентирана и сравнително кратка подготовка за придобиване на специфични, технически, професионални умения, докато образованието е по-дълга и предимно теоретически ориентирана дейност, с предпоставки за създаване на увереност в учащите.

Обучението по предприемачество формира начина на мислене и осигурява предприемачески умения, познания и нагласи, които са в центъра на развитието на предприемаческата култура. Не е необходимо непременно да се изучава отделен учебен предмет „предприемачество“, а ключовата компетентност да се проектира и прилага правилно в процеса на обучение.

Мултидисциплинарния подход в обучението по предприемачество е изключително значим за обучението в гимназиален етап. Обединяването на различни науки и специализации в обучението на учениците по предприемачество създава предприемачески и практически умения, които са от съществено значение за бъдещите професионалисти. Мултидисциплинарният подход играе ключова роля в повишаването на качеството на образованието и подготвянето на учениците за успешно справяне с предизвикателствата на съвременния свят. Този подход предполага интегриране на знания и методи от различни дисциплини в учебния процес, което помага на учениците да развият широк спектър от умения и компетенции. Чрез мултидисциплинарния подход учениците могат да развият критично мислене, решаване на проблеми, творческо мислене, сътрудничество и комуникационни умения. Те могат да видят връзките между различните дисциплини и да приложат уменията и знанията си в реални ситуации. Също така, мултидисциплинарният подход може да насърчи по-голямото участие на учениците в учебния процес, като ги ангажира и мотивира да постигат по-добри резултати. Той

също така може да помогне за по-ефективното използване на ресурсите и времето в учебната среда. В крайна сметка, мултидисциплинарният подход е от съществено значение за развитието на комплексните умения и познания на учениците, които ще ги подготвят за успешна интеграция в съвременното общество и пазар на труда. Затова, интегрирането на мултидисциплинарния подход в образователната система трябва да бъде приоритетна цел за всички образователни институции.

Мултидисциплинарният подход включва изучаването в комплекс на множество дисциплини за предефиниране на проблемите при различни обстоятелства, като по този начин се достига до подходящи решения и се дава възможност на обучаемите да насърчават своите междуличностни умения, критично мислене и използване на възможности от реалния живот за по-нататъшен растеж в живота си. Освен това се търси сътрудничество от различни професионалисти в различни области на своето изследване. Това създава предизвикателства пред учениците да обединяват знанията си от различни области на науката и да ги прилагат на практика в живота. Предоставянето на различна гледна точка на обучаващите се да участват в нов набор от предмети в класната стая, където природните предмети трябва да се преподават с изкуство или хуманитарни науки, също е предизвикателство пред тях, както и пред учителите [4].

Ефективният мултидисциплинарен подход в рамките на образователната система най-вече помага да се осигури превъзходно илюстрирано и ефективно обучение на учениците по определена тема или проблем. Този подход подпомага развитието на способности на учениците за справяне с проблеми, учене по определена тема чрез анализиране на различни гледни точки и дисциплини върху определена в рамките на образователната система. Процесът включва различно технологично оборудване, различни теми и някои въпроси, обсъждани в периода на обучение [5].

В книгата „За прехода от знанията към уменията“ МОН [2] се посочва, че „Смяната на фокуса в обучението от преподаване на знания към овладяване на ключови компетентности и развитието на способности да се решават проблеми извежда на преден план основните характеристики на компетентностния подход:

- интегрирано междупредметно взаимодействие;
- практическа насоченост на обучението;
- ориентация към резултати;
- прилагане на иновативни подходи и практики в процеса на преподаване и учене“.

До голяма степен мултидисциплинарния подход е съпроводен с някои предизвикателства [1]:

- Координация и управление на екипа - работата в мултидисциплинарни екипи изисква ефективна координация и управление, което може да бъде трудно, особено ако членовете на екипа имат различни стилове на работа и очаквания;

- Предимно теоретична насоченост на подготовката на учениците;
- Липса на комплексно практическо обучение;
- Липса на материална база – работно помещение за реализация на проектите;
- Липса на цялостна обвързаност между отделните дисциплини в учебния процес;
- Ограничени социални умения на обучаващите се, което се задълбочава в днешно време;

- Липса на умения и възможности на обучаемите за работа в екип;

- Липса на заинтересованост от страна на бизнеса за обмяна на практически опит с учениците;

- Ограничено време и ресурси - мултидисциплинарните проекти изискват повече време и ресурси за координация и изпълнение, което може да бъде предизвикателство в академична среда;

- Различия в терминологията и методите - различните дисциплини често използват различна терминология и методи, което може да доведе до недоразумения и трудности в комуникацията.

Мултидисциплинарният подход включва сътрудничество между различни дисциплини, като всяка дисциплина допринася със своите специфични знания и методи, за да се реши комплексен проблем или да се постигнат определени цели. Този подход е особено ефективен в обучението по предприемачество, където успешното стартиране и управление на бизнес изисква разнообразни умения и знания. Обучението по предприемачество предполага обучаемите да развият широк спектър от умения, включително бизнес планиране, маркетинг, финанси, управление на човешки ресурси и правни аспекти. Мултидисциплинарният подход позволява на обучаемите да получат знания от различни области и да ги приложат в контекста на предприемачеството. Този подход също така насърчава критично мислене, креативност и способността да се работи в екип. Мултидисциплинарният подход позволява по-обширно разбиране на предприемаческия процес – като комбинира знания от различни дисциплини, обучаемите получават по-широк поглед върху предприемачеството и разбират как различните аспекти на бизнеса си взаимодействат. Развива по-голяма творческа и иновативна мисъл – мултидисциплинарният подход стимулира обучаемите да мислят извън стандартните рамки и да съчетават знания от различни области, което може да доведе до нови идеи и иновации. Създава по-добра подготовка за разнообразни ситуации, като се учат различни аспекти на бизнеса, обучаемите се подготвят по-добре за разнообразни предизвикателства и възможности, които може да срещнат в бизнес средата. Развива по-добро разбиране на собствените силни страни и интереси на обучаемите – мултидисциплинарният подход им позволява разберат по-добре къде са техните силни страни и интереси и да изградят кариера в съответствие с тях. В крайна сметка, мултидисциплинарният подход в обучението по предприемачество може да подготви учениците по-добре за успешната им кариера в бизнеса и да ги направи по-компетентни предприемачи [1].

Примерите за прилагане на мултидисциплинарен подход в учебни програми по предприемачество в университетите често включват:

- Студентски проекти и студентски тренировъчни компании: В много университети студентите участват в мултидисциплинарни екипи, които разработват бизнес идеи и ги превръщат в реални стартиращи предприятия. Тези екипи обикновено включват студенти от различни специалности като бизнес, инженерство, дизайн и компютърни науки. В продължение на една учебна година студентите изготвят предприемачески план и прототип на продукт, който впоследствие бива представен на изложение и/или състезание по предприемачество.

- Интердисциплинарни курсове: Някои университети предлагат курсове, които обединяват преподаватели от различни факултети, за да предоставят на студентите по-широк спектър от знания и перспективи. Например, курс по социално предприемачество може да включва преподаватели от факултетите по бизнес, социални науки и екология.

Пример за вариант на внедряване на тренировъчна компания в учебния процес [1]:

1. Отделна учебна дисциплина – за постигане на високо качество на работа в тренировъчната фирма е важно и мястото ѝ в учебния план. В Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ начините за внедряване на учебна фирма са два: задължителна или избираема дисциплина.

2. Като модул в различните дисциплини от учебната програма – отделни теми от задължителните дисциплини на учебния план да се разработват в тренировъчна компания:

Дисциплина	Дейност/и/
Микроикономика	регистрация на тренировъчната фирма
Основи на предприемачеството	предприемачески план и проект за цялостната дейност на тренировъчната фирма
Маркетинг	стратегически анализи, проучвания на пазара
Основи на управлението	избор и подбор на мениджърски екип
Управление на персонала	назначаване и подбор на кадри
Счетоводство	изисквания към първични счетоводни документи и начини за попълване и осчетоводяване
Програмни продукти за автоматизация на счетоводство	обработка на документи със специален софтуер
Публични финанси	запознаване с правата и задълженията на фирмата при взаимоотношения с държавните институции
Бизнес етика	спазване на етични норми в бизнес средата
Интегрирани маркетингови комуникации	разработване на комуникационни кампании
Маркетингов мениджмънт	разработване на маркетингов план

Учебна практика – първата практика на студентите да се извършва във „виртуална“ фирма.

Тренировъчното предприятие е неразделна част от реалния бизнес и образователната среда, следователно е много зависимо от различни промени и предизвикателства, които се случват в ежедневието. Моделът „тренировъчно предприятие/фирма“ е много гъвкав и неизчерпаем. Функционалността и устойчивостта на тренировъчната фирма е основен инструмент в обучението на студентите. Всяка образователна институция е свободна да избере аспекти и модел на тренировъчна фирма за по-нататъшно развитие според стратегическите си приоритети и цели. Начин за внедряване е модул в различните дисциплини от учебната програма и „Учебна практика“. По този начин обучаемите биха могли да придобият практически знания и

умения, което повишава възможностите им за реализация на пазара на труда. Така не само се повишава качеството на подготовка в съответствие с потребностите на пазара на труда, но и се получава качествено практически-ориентирано обучение.

Мултидисциплинарният подход в обучението по предприемачество предлага значителни предимства, като развива комплексни умения, насърчава креативността и подобрява способността за решаване на проблеми. Въпреки предизвикателствата, свързани с координацията и различията между дисциплините, този подход предоставя ценни възможности за обучаемите и ги подготвя за реалния свят на бизнеса. Примерите за успешни мултидисциплинарни програми и проекти подчертават значението на този подход в съвременното образование по предприемачество.

От казаното дотук може да се обобщи, че мултидисциплинарният подход в съвременното училище представлява интегриране на знания, умения и методи от различни науки и дисциплини в образователния процес. Този подход се основава на идеята, че ученето е по-ефективно, когато се комбинират различни перспективи и области на знание. Мултидисциплинарният подход може да се прилага в различни области на образованието, като например в природни науки, изобразително изкуство, музика, история, литература и други. Този подход изисква сътрудничество между учители от различни дисциплини и създаване на интегрирани учебни материали и активности, които да обединяват различни аспекти на знанието. В съвременното образование все по-често се прилага мултидисциплинарният подход, за да се подготвят учениците за бъдещето и да им се предостави по-комплексно образование, което да ги подготви за успешна кариера и личностно развитие.

#### **Изследване на съвременните образователни подходи в обучението по предприемачество в начален и прогимназиален етап**

В нашата страна обучението, включващо знания по икономика и предприемачество, започва от началното образование в часовете по „Технологии и предприемачество“ като част от технологичното обучение. В това обучение се включват динамични науки и направления. Най-често се включват базисни елементи от техническо, природонаучно, социално, икономическо и др. знание от съдържателните блокове на съвременната за даден етап технологична култура. Образователната дейност в културно – образователната област бит и технологии е предназначена да изгради основите на технологичната грамотност и компетентност на учениците като съществен елемент на тяхната обща култура. Учебните дисциплини в тази област представляват своеобразни стъпала за преминаване от процеса на изграждане на култура на бита на отделната личност към процеса на изграждане на базисни умения за бъдещото кариерно развитие на обучаемия. Разглеждайки държавните образователни изисквания за учебно съдържание, могат да се изведат следните особености:

- Учебният предмет „Технологии и предприемачество“ (I – IV клас) акцентира върху началното навлизане в многообразния свят на техниката и технологиите през призмата на опознаване на всекидневните дейности и средства, които присъстват в реалния живот на детето. Започвайки от първи клас се въвеждат подходящи икономически понятия като част от живота му [9][10][11][12].

- Учебният предмет „Технологии и предприемачество“ (V – VII клас) развива знанията по посока на началното разбиране на връзките: култура на бита – техника и технологии; икономика – техника и технологии; научни открития – техника и технологии. Очевидно тук нараства приоритетът на икономическото знание. Учебният

предмет технологии и предприемачество е в структурата на общообразователната подготовка в прогимназиалния етап. Основната роля на учебния предмет е изграждането на технологична грамотност, както и умения за организираност и инициативност в работата. В съдържанието на обучението по технологии и предприемачество намират израз актуални подходи за формиране на технологична култура и икономическа грамотност у подрастващите. То е структурирано в шест области на компетентност, чрез които се реализират ключовите компетентности за учене през целия живот [13][14][15].

Съдържанието на учебната програма осигурява плавен преход към обучението на учениците в първи гимназиален етап: VIII-IX клас [16][17].

Основните акценти са върху формиране на онази част на технологичната компетентност, която е свързана със самостоятелно разработване на проекти, в които се прилагат достъпни програмни продукти, използва се техника за ръчна и машинна обработка на материали и продукти, както и дигитални средства за комуникация и контрол. Стимулират се дейности, свързани с навлизане в реална икономическа среда, проучване на добри предприемачески практики и за изява на предприемаческа инициатива. Формира се отношение към здравословен и безопасен начин на живот и работа, както и към спазване на екологични норми на поведение в околната среда. Създават се условия за осъществяване на осъзнат избор на образование и професия и за разбиране значението на принципите за устойчиво развитие на обществото.

От направения преглед на учебните програми дотук, може да се каже, че учебния предмет „Технологии и предприемачество” до края на прогимназиален етап постепенно изгражда базисна, технологична компетентност у учениците, които със завършване на основното си образование ги ориентира към кариерния им избор в областта на социалните, икономическите, инженерни, технологични и др. професионални области. Първоначално се въвеждат понятия, изгражда се техническа грамотност, усвояват се знания на всеки нов образователен етап, надграждат се и се упражняват в практически проекти, на по-късен, прогимназиален етап. В този аспект може да се каже, че се прилага мултидисциплинарен подход за обвързване на различните дисциплини, в помощ на обучението на учениците.

### **Изследване на съвременните образователни подходи в обучението по предприемачество в гимназиален етап**

В учебната програма по „Технологии и предприемачество” за VIII клас се реализира приемственост със съдържанието на обучението от прогимназиалния етап [16].

Съдържанието на учебната програма осигурява надграждане в интегративното развитие на технологичната и предприемаческата компетентност, както и в развитието на умения за личностно съотнасяне с кръга от интереси към дадена професия.

Учебната програма продължава развитието на придобитото позитивно отношение към труда чрез общообразователната подготовка на учениците. В центъра на обучението са поставени практическите дейности като среда за развитие на личностните характеристики на ученика. Обучението е ориентирано към увеличаване обема на самостоятелната работа с прякото участие на бизнес консултанти.

В съответствие с областите на компетентност учебното съдържание е структурирано в пет обобщени теми:

- Професия и кариера
- Пазарна икономика



- Предприемачески процес
- Технологии
- Предприемаческа инициатива

Акцент на обучението в VIII клас е опростеният модел на кръгообразния поток – субекти и пазари на ресурси [16].

Водещи подходи са:

- модулно-интегративен;
- учене чрез практика;
- учене чрез преживяване.

В учебната програма по технологии и предприемачество за IX клас се реализира приемственост със съдържанието на обучението от VIII клас. Обучението е насочено към разширяване на технологичната и предприемаческата компетентност, както и към формирането на умения за установяване на пригодността към дадена професия [17].

Насоката е предимно към икономическите дисциплини. Твърде малко се обръща внимание на другите междупредметни връзки. Това още по-явно се откроява в следващите учебни програми, където се изучава предприемачество в профилирани гимназии.

Обучението в модул „Предприемачество и кариерно развитие” в X клас е насочено към овладяване на базисни знания, умения и отношения, свързани с познаването и самоанализа на собствената индивидуалност, изследването на света на труда, изграждането и развитието на умения за избор и планиране на кариера. В рамките на профилираната подготовка по предприемачество модулът се изучава в XI клас и е добра основа за надграждане на овладените знания, умения и отношения в останалите модули [8].

Целта на обучението в модула е учениците да умеят да преценяват личния си потенциал и кариерните възможности на социално-икономическата среда и на тази основа да правят информиран избор на кариера, за да се реализират успешно на пазара на труда.

В учебната програма по Предприемачество за XI клас обучението в модул “Пазарна икономика” е насочено към развитие на ключовата компетентност „Инициативност и предприемчивост“, дефинирана в Европейската референтна рамка. В рамките на профилираната подготовка модулът се изучава в XI клас, като надгражда знания, умения и отношения, формиращи в обучението по предприемачество в предходните класове [8].

Целта на обучението в модула е да формира икономическа култура, познаване на базисните икономически понятия, овладяване на основни принципи на пазарната икономика и формиране на икономическо мислене.

В учебната програма по Предприемачество за XI и XII клас, обучението в модул “Стартиране на собствен бизнес” е насочено към овладяване на базисни знания, умения и отношения, свързани със стартиране на предприемачески процес и реализиране на бизнес идеи чрез разработване, представяне и защита на проект и бизнес план за собствен бизнес. Модулът ще допринесе за развитие на ключовата компетентност „Инициативност и предприемчивост” у учениците и ще подпомогне информираното вземане на решение за бъдещото развитие на кариера в предприемачеството [8].

Целта на обучението в модула е учениците да интегрират натрупаните теоретични знания, умения и отношения и да ги приложат на практика чрез реално стартиране на собствен бизнес в учебна среда.

Обучението по предприемачество в средните училища се надгражда със създаването на учебни тренировъчни компании със съдействието на Джуниър Ачийвмънт България. През 1997 г. на Junior Achievement Bulgaria стартира с 10 пилотни класа, а днес се предлагат 24 образователни курса и бизнес програми с над 30 000 ученици и студенти в цяла България. JA Bulgaria е водеща организация с утвърдена репутация в предоставянето на иновативно и модерно образование от най-ранна възраст до университета. Портфолиото от образователни продукти и услуги включва програми в 3 тематични области: предприемачество, финансова грамотност и умения за работа [7].

JA използва т.нар. прогресивен или надграждащ предишните етапи модел на образование, чрез който устойчиво се изгражда ключовата компетентност, предприемчивост и инициативност. Образователната философия на JA се базира на методите на учене чрез правене и смесено обучение с използване на дигитализирано, интерактивно съдържание. Младите хора, участвали в програми на JA, показват по-задълбочено разбиране на понятия и основни принципи на икономиката и бизнеса, както и практически умения за използването им в живота. Те много по-лесно се реализират на пазара на труда, създават повече стартиращи успешни компании и получават по-високо възнаграждение в сравнение със своите връстници, които не са преминали такова обучение [7].

През 1996 г. учители от Националната финансово-стопанска гимназия създават Център за учебно-тренировъчни фирми, който от 1999 става звено към Министерството на образованието. Създаването на такива фирми е подкрепено от програмата ECO NET през 2001 г. Проектът е финансиран от Австрийското външно министерство и реализиран с помощта на Култур Контакт Австрия и бюро за проекти k.education. ECO NET обхваща почти всички страни от Югоизточна Европа. Основните дейности включват създаване и разширяване на мрежата от учебно-тренировъчни фирми (УТФ); обучение на учители, директори и други представители на образователни институции по управление на проекти, бизнес комуникации и ръководство на УТФ. Учебно-тренировъчната фирма е модел на предприятие, предназначен за учебни цели. Този модел разрешава възпроизвеждане на различни по своята трудност процеси от „реалната” дейност на предприятието, така че те да станат прозрачни и разбираеми за учебния процес. В учебно-тренировъчната фирма се извършват всички характерни за икономическата практика на бранша търговски операции – от снабдяване, през предоставянето на услуги до пласмента. Свързаните с това търговски дейности трябва да се извършват от обучаемия в съответствие с обичайната търговска практика и изискванията на закона. Всяка учебно-тренировъчна фирма, в съответствие със стопанската практика, е структурирана по отдели. Учениците минават през различни отдели и изпълняват специфичната за тяхното функциониране дейност. В учебно-тренировъчната фирма може да се натрупат знания и опит в областта на икономиката и на търговията. Това внася динамика в ученето. Учениците влизат в ролята на ръководители и сътрудници, някои изграждат предприемачески дух, учителите пък приемат функциите на фирмени консултанти, а някои – и управлението на фирмата. В момента са обособени 215 УТФ от сферата на търговията, банковото дело, застрахователната дейност и туристическите услуги. С някои от тях учениците участват в Международни панаири на УТФ "ТФ ФЕСТ" от 2007 г. насам [18].

## **Анализ и резултати от прилаганите подходи в обучението по предприемачество**

Учебният предмет „Технологии и предприемачество” представлява своеобразен преход между основния етап на общообразователната подготовка и периода, в който за голяма част от учениците се извършва начална професионална подготовка. Изграждат се базисните технологични знания, умения и отношения, свързани с технологичната и икономическата грамотност, както и към възпитаване в инициативност, предприемчивост и отговорност на учениците. Създава се позитивно отношение към техниката и технологиите и разбирането на ролята им в живота на обществото. Стимулира се инициативност и предприемчивост чрез работа в екип, разбиране на значимостта на различни професии и необходимостта от лидери за развитието на общността, разширяване на икономически знания.

Съвременният дискурс към гимназиалното технологично обучение се базира на връзката между поетата образователна политика в рамките на КОО „Бит и технологии” и заложената в Националната програма за развитие на училищното образование до 2015 г. стратегия за продължаване на обучението по технологии и в гимназиалния етап на СОУ. Технологичното обучение в гимназиалния курс следва да се въведе като едно логическо продължение на обучението по този предмет от VIII клас, като на учениците се даде възможност да затвърдят своите икономически и технологични знания, да „трансферират” уменията и надграждат компетентностите, усвоени дотогава.

Интензивните европейски послания за обучение по предприемачество намират своето място в издадената от министъра на образованието и науката Наредба № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка [3]. В чл. 2 от нея се указва, че „общообразователната подготовка се придобива в хода на цялото училищно обучение и обхваща следните групи ключови компетентности: компетентности в областта на българския език; умения за общуване на чужди езици; математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и на технологиите; дигитална компетентност; умения за учене; социални и граждански компетентности; инициативност и предприемчивост; културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество; умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт. Чрез тази наредба се въвеждат 20 общообразователни учебни предмети за основната степен на образование, сред които е предмета „Технологии и предприемачество”.

С основание може да се предположи, че ситуацията в бизнеса се дължи на недостатъчно добрата организация на обучението по предприемачество в страната. Нещо повече, в средносрочен и дългосрочен план развитието на предприемачеството като цяло води до развитие не само на малкия, но и на големия бизнес.

Все повече европейски страни осъзнават, че икономическото възстановяване от кризата и връщането към растеж изискват повече предприемачество. Това е така, защото предприемачеството прави икономиката по-конкурентна и иновативна, и създава заетост. Тази нова ориентация е фиксирана и в много основни документи на ЕС от 2011 г. до днес. В националната стратегия за подпомагане на малките и средни предприятия 2014 – 2020 г. се казва, че „България следва да създава и поддържа среда, в която предприемачите могат да преуспяват и предприемчивостта да се възнагражда. България следва да полага грижа за бъдещите предприемачи, по-специално като насърчава предприемаческия интерес и талант, особено сред учениците, младите хора и сред жените. “

### **Препоръки за прилагане на мултидисциплинарен подход в обучението по предприемачество**

В основата на обучението по предприемачество стои интеграцията на различните дисциплини от общообразователни до профилиращи. Необходимо е да се поддържа обем

от съдържание с приложение в курсовете, като се включват елементи отделните дисциплини като икономика, маркетинг, управление, психология, инженерство и дизайн в учебните програми по предприемачество. Т.е. особено необходимо е да се разработят специални примери, в детайли, в практиката и реалността.

Възможно и препоръчително е да се включат в обучението и гост-лектори, консултанти и експерти от различни области, които да водят занятия, упражнения, семинари, за да предоставят на обучаемите по-широк поглед върху предприемаческите теми.

Организирането на проектно-базирано обучение на мултидисциплинарни екипи би подпомогнало колаборацията и приложението в реални бизнес казуси. Това ще стимулира обмена на знания и идеи от различните дисциплини. Насърчаването на обучаемите да разработват бизнес планове и иновативни продукти, които изискват знания от различни области също би довело до по-добро и ефективно обучение.

Стимулите за по-ефективното обучение по предприемачество се създават и благодарение на оценяване на постигнатите резултати. Оценката не бива да бъде единствено въз основа на индивидуалните постижения, а да се оценява целия екип, способността им да работят заедно, както и да интегрират знания от различни дисциплини.

Регулярната обратна връзка от преподаватели и ментори също способства за да се развият мултидисциплинарни умения.

Не на последно място е необходимостта от развитие на преподавателския състав. Обучението и професионалното развитие за преподавателите е важен фактор, за да могат ефективно да се прилагат мултидисциплинарни методи в преподаването. Преподавателите следва да участват в интердисциплинарни изследвания и проекти, което ще обогати техния опит и преподавателски подходи.

#### **ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Димитрова, Д., Янева, Р. Повишаване на конкурентоспособността на специалност „Икономика“ в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ чрез въвеждане на тренировъчни фирми (Учебни компании). 2014. стр.362-367.
- [2] МОН За прехода от знания към умения. 2019.
- [3] Наредба № 5 за общообразователната подготовка. неизв., обн. ДВ, бр. 95, 30.11.2015 г.
- [4] Abrol, M. Multidisciplinary Approach: Impact on Multicultural Education of Learners. International Journal For Multidisciplinary Research. 2023 г., Том 5, 2.
- [5] Suresh, Mr & Parasar, Anuradha. NEP 2020: A Holistic and Multidisciplinary Approach to Education in India. 2023 г.
- [6] Министерски съвет. Портал за обществени консултации. [Онлайн] <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=4325>.
- [7] JABulgaria. [Онлайн] <https://www.jabulgaria.org/>.
- [8] Учебна програма по предприемачество за X, XI и XII клас. [Онлайн] <https://www.mon.bg/nfs/2018/12/profil-predpriemachestvo.pdf>.
- [9] Учебна програма по технологии и предприемачество за 1 клас. [Онлайн] [https://www.mon.bg/nfs/2018/01/tehnologii\\_predpriemachestvo\\_1kl.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/tehnologii_predpriemachestvo_1kl.pdf).
- [10] Учебна програма по технологии и предприемачество за 2 клас. [Онлайн] [https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up\\_2kl\\_tehn\\_predpriemachestvo\\_zp.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up_2kl_tehn_predpriemachestvo_zp.pdf).
- [11] Учебна програма по технологии и предприемачество за 3 клас. [Онлайн] [https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up\\_tehnpredriemachestvo\\_3kl.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up_tehnpredriemachestvo_3kl.pdf).
- [12] Учебна програма по технологии и предприемачество за 4 клас. [Онлайн] [https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up14\\_tehnpred\\_zp\\_4kl.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up14_tehnpred_zp_4kl.pdf).
- [13] Учебна програма по технологии и предприемачество за 5 клас. [Онлайн] [https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up\\_v\\_tp.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up_v_tp.pdf).

- [14] Учебна програма по технологии и предприемачество за 6 клас.  
[Онлайн][https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up\\_6kl\\_tehn\\_predpriemachestvo\\_zp.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up_6kl_tehn_predpriemachestvo_zp.pdf).
- [15] Учебна програма по Технологии и предприемачество за 7 клас.  
[Онлайн][https://www.mon.bg/nfs/2023/11/up\\_vii\\_tp.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2023/11/up_vii_tp.pdf).
- [16] Учебна програма по Технологии и предприемачество за 8 клас.  
[Онлайн][https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up\\_8kl\\_techp\\_zp.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up_8kl_techp_zp.pdf).
- [17] Учебна програма по технологии и предприемачество за 9 клас.  
[Онлайн][https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up\\_tp\\_9kl.pdf](https://www.mon.bg/nfs/2018/01/up_tp_9kl.pdf)
- [18] ЦУТФ. [Онлайн]<https://buct.org/национална-мрежа>.

**Име на автора: Камелия Добрева Колева**

Студент 4 курс, специалност „Икономика и математика“

ШУ „Епископ Константин Преславски“

e-mail: 2030110008@shu.bg

# CIVIL COMPETENCE IN ECONOMIC DISCIPLINES: MAIN ASPECTS AND CHALLENGES

RUMYANA ST. ZLATEVA

**ABSTRACT:** *The issues of building civic competence at the modern stage of development are gaining particular importance. The objective need of society for young people with civic maturity determines the need to create conditions for its formation. The specificity of training in economic disciplines creates prerequisites for such that are associated with both the characteristics of the students and the content of the disciplines. Considering the formation of civic competence through the prism of economic disciplines is also valuable as an attempt to gain a deeper insight into the features of the present..*

**KEYWORDS:** *civil competence, economic competence, education, economic disciplines*

**JEL:** A20; A21; A22; A23

## ГРАЖДАНСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ В ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ДИСЦИПЛИНИ: ОСНОВНИ АСПЕКТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА<sup>1</sup>

РУМЯНА СТ. ЗЛАТЕВА

**АБСТРАКТ:** *Въпросите за изграждане на гражданска компетентност на съвременния етап от развитието на обществото придобиват особено значение. Обективната нужда от млади хора с гражданска зрялост определя необходимостта от създаване на условия за формирането ѝ. Спецификата на обучението по икономически дисциплини създава предпоставки за това, които се свързват, както с характеристиките на обучаемите, така и със съдържанието на дисциплините. Разглеждането на гражданската компетентност през призмата на икономическите дисциплини се явява ценно и като опит за по-дълбоко вникване в особеностите на настоящето.*

**КЛЮЧОВИ ДУМИ:** *гражданска компетентност, икономическа компетентност, обучение, икономически дисциплини*

**JEL:** A20; A21; A22; A23

### Въведение

Социалните трансформации, политическата и икономическата преходност, динамиката на съвременния живот като цяло, изискват съответна дейност по отношение на формиране на гражданска позиция, гражданска зрялост, гражданска компетентност.

Общото очертание на описаната релация насочва към една обширна и недостатъчно изследвана сфера на обучение, изпълнена с множество предизвикателства и възможности. Сред най-важните условия за развитието на съвременното общество е образованието на способни на социализация и толерантност, икономически действени граждани. В този контекст е важно да се отбележи, че гражданската компетентност играе специална роля в развитието на икономическата активност, както и обратното. Може да

---

<sup>1</sup>Настоящата статия е частично финансирана по проект „Математически модели и икономически изследвания за устойчиво развитие“ с вх. №РД-08-144/02.02.2024г., финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“.

се каже, че това налага обучението по икономически дисциплини да осигурява съдържание, форми и методи, които са адекватни на съвременните социално-икономически и педагогически реалности.

В случай че се приеме, че гражданската компетентност е способността да се стане активен член на гражданското общество, да се участва в неговото създаване и функциониране, то с обучението по икономически дисциплини почти без ограничение може да се постигне максимален резултат при формирането ѝ.

Динамичните обществени условия изискват чрез икономическите дисциплини да се изгражда ново, рационално поведение, насочено към постигане на максимален резултат при зададени ресурсни ограничения. Ясно е, че трябва не само да се изпълняват определени икономически функции, но и да се вземат оптимални решения при алтернативни обстоятелства. В резултат на обучението трябва да може да се работи с голям поток от непрекъснато нарастваща и променяща се информация, да се правят интерпретации и заключения въз основа на получените резултати.

Знае се, че общественото изискване е обучение на икономически компетентен, конкурентен обучаем, който може бързо да се ориентира както в икономическите аспекти, така и да прилага ефективно гражданска позиция и компетентност. При това този своеобразен трансфер на знания, умения и нагласи не е просто необходим, а е неизбежен.

### **Накратко за дефинирането на гражданска компетентност**

През последните години в педагогическата практика навлезе разработваното от множество учени, изследователи и преподаватели, понятие за компетентност. Идентифицират се разнообразни тълкувания [1], при които най-вече се прави опит да се посочат целите и индикаторите за различните аспекти на образователния процес. Терминът се свързва с потенциала му да допринесе за обществено-икономическата промяна.

В Препоръка на Съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот, „компетентностите се определят като съчетание от знания, умения и нагласи, при което:

- знанията са съставени от фактите и цифрите, понятията, представите и теориите, които са вече утвърдени и подпомагат разбирането на определена област или предмет;
- уменията се определят като способността и възможността на човек да извършва разсъждения и да използва съществуващите знания, за да постигне резултати;
- нагласите описват предразположението и начина на мислене за действие или реагиране на идеи, лица или ситуации.“ [2].

В нея се посочва, че „гражданската компетентност е способността за действие като отговорни граждани и за пълноценно участие в гражданския и социалния живот въз основа на разбиране на социалните, икономическите, правните и политическите понятия и структури, както и световните събития и устойчивост.“

Гражданската компетентност, от наша гледна точка, е онова ниво на подготвеност в упражняването на гражданство, на което знанията, уменията и поведението в професионалната, а дори и в непрофесионалната сфера, са според правни и етични норми, икономическите принципи и екологичните стандарти на съвременния обществен живот. От друга страна, тя е теоретична конструкция, която може да се представи като комплексна социално-психологическа дейност на личността. С такова определение се

акцентира върху нивото на зрялост, върху наличието на знания, умения и нагласи за проникващите в различни сфери на живота граждански активности.

В този контекст следва да се дискутира достигането на гражданската компетентност до основна област на обществения живот, каквато е икономическата с присъщите ѝ проблеми и практика. Нещо повече, важно е да се подчертае, че гражданското съзнание може да се прояви различно – от (без)участие през (не)заинтересованост до (без)действия.

С оглед на решаването на практическите задачи при формирането ѝ, считаме, че най-важни елементи на гражданската компетентност са методичните, правните, икономическите и екологичните. Те могат да се разглеждат и като отделни нейни сегменти.

Според приетата психологическа терминология обичайно се разграничават следните компоненти на гражданската компетентност:

- когнитивен/познавателен;
- поведенчески/дейностен;
- аксиологичен/ ценностен;
- рефлексивен/оценъчен.

С оглед на гражданска позиция, гражданска ангажираност, гражданска компетентност, икономическите дисциплини имат оптимална съдържателна среда, а в процеса на обучение може да се създаде и предметно-пространствена среда, в които да се осигури преподаване и учене през призмата гражданските права и гражданските задължения, свързани с отговорността пред обществото.

Гражданската компетентност може да се разглежда като ключов елемент от съвременното образование, който подпомага формирането на активни, отговорни и информирани граждани. В контекста на икономическите дисциплини, развитието на тази компетентност се свързва с интегрирането на знания, умения и ценности, насочени към разбирането на социално-икономическите процеси и тяхното въздействие върху обществото.

### **За предизвикателствата при формиране на гражданска компетентност в обучението по икономически дисциплини**

Формирането на гражданска компетентност в процеса на получаване на образование естествено може да се обвърже с обучението по различните икономически дисциплини. По този начин в хода на изучаването им, и посредством съдържанието, обучаемите получават допълнителни възможности за изясняване и конкретизиране на важни понятия, вниманието им се насочва към въпроси от икономически характер (и екологически характер предвид новите реалности), фокусират се върху икономическите аспекти на човешките права.

Анализът на досегашната практика показва, че гражданската компетентност в икономическите дисциплини може да се реализира в рамките на няколко основни аспекта:

- включване на граждански елементи в съдържанието на икономическите дисциплини - спомага за изграждане на критично мислене и осъзнаване на ролята на гражданите в икономическите процеси;
- развиване на способности да се анализират обществени проблеми – води до предлагане и разбиране на последствията от взетите икономически решения;



- междупредметно взаимодействие – за добиване на цялостна перспектива в процеса;
- получаване на практически умения – свързани със сътрудничество, екипна работа, разрешаване на конфликти, дебатиране, доброволчество.

При това следва да се подчертае, че ефективността при формиране на гражданска позиция и гражданска зрялост у учениците зависи не само от съдържанието на учебната дисциплина, но и от подходящия подбор на методи на преподаване.

В този контекст може да се твърди, че активността играе специална роля при изграждане на гражданска компетентност. Ето защо подходящи методи са активизиращите. Такива се явяват както ситуационните, така и дискуссионните. Те обхващат проблемни ситуации, казуси, симулации, игри, дебати, сценарии, дискусии, работилници за бъдеще и др. [3]. При тях много ясно се откроява взаимодействието между всички участници в обучението.

В съчетание с традиционните, активните методи на обучение създават необходимите предпоставки и условия, както за овладяване на учебното съдържание, така и за осъзнаването и приемането на гражданските ценности, за натрупване на опит в гражданските дейности.

Следва да се подчертае отново, че що се отнася до развитието на граждански качества, на умения и установяване на ценности в процеса на обучение по икономически дисциплини това може да се случва не само с помощта на съдържанието на учебните дисциплини, а и поради оптималния избор на методи на обучение.

Определянето на такива методи е една от най-важните задачи на преподавателя, който е изправен освен пред липсата на достатъчна методическа подкрепа и пред редица други предизвикателства, сред които:

- недостатъчна подготовка и обучителни материали, подпомагащи интегрирането на гражданската компетентност в икономическите дисциплини;
- сравнително ограничено време за обучение, затрудняващо включването на активизиращи методи, които се явяват ключови за развитието на гражданската компетентност;
- необходимост от ангажиращо учебното съдържание, адаптирано към реални проблеми, отразяващи актуални икономически и социални въпроси.

За преодоляване на тези предизвикателства е необходимо:

- обновяване на учебните програми, така че те да отразяват не само икономическата теория, но и приложението ѝ в контекста на гражданската активност. Съществува необходимост от ясно дефиниране на учебните цели и съдържание, което да включва развиване на граждански умения като критично мислене, финансова грамотност и екологична отговорност;
- нарастващо използване на активизиращи методи на преподаване като игри, симулации, дебати и проекти, които стимулират ангажираността на учениците и допринасят за формирането на реални умения за активно участие в гражданския и икономическия живот;
- инвестиране в обучението и професионалното развитие на преподавателите, за да могат те ефективно да интегрират икономическите и гражданските теми. Учителите трябва да бъдат добре подготвени не само в икономическите дисциплини, но и в областта на гражданското образование, за да могат ефективно да мотивират учениците;
- насърчаване на критичното мислене и етичната отговорност чрез дискусии върху реални казуси и актуални икономически и социални проблеми.

- изпозване на индивидуализирани подходи към учениците, с отчитане на разнообразието им, различните интереси и знания;
- актуализиране постоянно на учебното съдържание и методиките предвид бързо променяща се среда, глобалните и локални икономически предизвикателства.

Гражданската компетентност в обучението по икономически дисциплини е съвместима с икономически компетенции, сред които:

- оценяване на икономическа ситуация;
- самостоятелно решаване на икономически проблем;
- оценяване на индивидуална ресурсна база, включваща правни, организационни и финансови активи;
- създаване на предпоставки за избор на стопанска дейност и икономическа активност;
- разбиране на икономически интереси и отношения;
- определяне на комуникационни средства;
- генериране на идеи и нови знания.

Ограниченията на тази статия не позволяват да се изчерпят всички „полезни резултати“, които предоставят икономическите дисциплини, за развитие на гражданската компетентност, определяна в съвременните условия като ключова и поради факта, че е в състояние да осигури високо ниво живот и удовлетворение от неговото качество.

Направата на един по-задълбочен анализ безспорно би била много по-показателна за възможностите за развитие на гражданска компетентност чрез обучение по икономически дисциплини от споделените само най-общи наблюдения.

## **Заклучение**

Обсъжданата гражданска компетентност в обучението по икономически дисциплини се разкрива като взаимосвързана с икономическата: подчертава се ролята на един вид компетентност като поддържаща друг вид компетентност.

Формирането на гражданската компетентност в обучението по икономически дисциплини изисква целенасочени усилия за обучение на преподавателите, обновяване на учебните програми и създаване на методически материали.

Важно е също така да се насърчава използването на методи, които ангажират учениците и ги подготвят за активна роля в съвременното общество. Преодоляването на съществуващите предизвикателства ще допринесе за създаването на граждани, които са не само икономически грамотни, но и съзнателни участници в социалните процеси.

Развитието на гражданска компетентност в процеса на преподаване на икономически дисциплини представлява съществена част от съвременния образователен процес, насочен към подготовката на активни, информирани и разсъждаващи граждани.

Що се отнася до успешното формиране на гражданската компетентност в преподаването на икономически дисциплини, то изисква системен подход, съчетаващ модерни педагогически практики, актуално съдържание и силен акцент върху практическото приложение на знанията. Това не само ще подобри качеството на преподаването и ученето, но и ще създаде условия за развитие на активни и отговорни граждани, които разбират икономическите процеси и тяхното въздействие върху обществото.

**ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:**

- [1] Тоцева, Я. Професионално-педагогическа и интеркултурна комуникативна компетентност. – В: Сборник „Технологични аспекти на интеркултурното образование“, Бл., 2009г. - [http://ytotseva.blogspot.com/2009/06/blog-post\\_3353.html](http://ytotseva.blogspot.com/2009/06/blog-post_3353.html) [посетен 25.05.2024]
- [2] Препоръка на Съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП)(2018/С 189/01). – В: Официален вестник на Европейския съюз, 4.6.2018 г. - [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=GA](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=GA) [посетен 27.05.2024]
- [3] Афф, Й. Икономическа дидактика, Г., 1998.
- [4] Council of Europe (2016) Competences for democratic Culture. <https://rm.coe.int/16806ccc07> [посетен 22.05.2024]
- [5] Михалкова, Л. Методика на обучението по икономика. С., 2001г.

**Име на автора: Румяна Стойкова Златева**

Месторабота: ШУ „Епископ Константин Преславски“

E-mail: [r.zlateva@shu.bg](mailto:r.zlateva@shu.bg)

## СЪДЪРЖАНИЕ

[1] THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY FACTOR -ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PROBLEM OF THE UNEMPLOYMENT IN THE WORLD ECONOMY – ALI O. BALKANLI .....	5
[2] ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ ЗА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ ДЕНИЦА ЗАГОРЧЕВА-КОЙЧЕВА .....	19
[3] ИЗТОЧНИЦИ НА ИНФОРМАЦИЯ ОТНОСНО ФИНАНСИРАНЕТО НА АГРАРНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ ПАВЛИНА П. ДИМИТРОВА .....	26
[4] СЪВРЕМЕННИ МАРКЕТИНГ ПОДХОДИ И ПРИМЕРИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ РАЛИЦА В. ЯНЕВА .....	34
[5] РОЛЯТА НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПРЕЦЕНКА НА СЧЕТОВОДИТЕЛЯ В УСЛОВИЯТА НА ПРЕХОДА КЪМ ДИГИТАЛНА ИКОНОМИКА РАЛИЦА К. ДАНЧЕВА .....	46
[6] СЪВРЕМЕНОТО СОЦИАЛНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО – ПАРАДИГМИ И ПРОЕКЦИИ НЕВЯНА Н. ПЕТКОВА.....	54
[7] MODERN MEASURES FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS IN THE CONDITIONS OF THREATS AND GLOBAL CHALLENGES ELENA S. MISHCHENKO, TATYANA A. BONDARSKAYA.....	60
[8] DEVELOPMENT FEATURES OF THE ECONOMIC ENTITY PRODUCTION SECTOR IN THE CENTRAL FEDERAL DISTRICT ELENA S. MISHCHENKO, OKSANA V. BONDARSKAYA.....	66
[9] УСТОЙЧИВИ АСПЕКТИ НА ЕКОЛОГИЧЕСКОТО И ЕКОЛОГОСЪОБРАЗНОТО ВЪЗПИТАНИЕ ПРИ ДЕЦА ОТ НАЧАЛЕН ОБРАЗОВАТЕЛЕН ЕТАП НЕВЯНА Н. ПЕТКОВА.....	73
[10] ПРИЛАГАНЕ НА КОМПЕТЕНТНОСТЕН ПОДХОД ЗА ЕФЕКТИВНО ОБРАЗОВАНИЕ В МУЛТИКУЛТУРНА СРЕДА ЖЕНЯ Н. ГЕОРГИЕВА .....	80
[11] ОБРАЗОВАТЕЛНИЯТ ЛИДЕР И ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ ГАЛИНА В. ГЕОРГИЕВА .....	85
[12] ТЕНДЕНЦИИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ И ИНТЕГРИРАНЕТО МУ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРИЯ ДЕНИСЛАВ Т. ИЛИЕВ.....	91
[13] МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИЯ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО КАМЕЛИЯ Д. КОЛЕВА .....	98
[14] ГРАЖДАНСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ В ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ДИСЦИПЛИНИ: ОСНОВНИ АСПЕКТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА РУМЯНА СТ. ЗЛАТЕВА .....	110